

T.C.

ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MUHAMMED İKBAL'İN BENLİK FELSEFESİNİN AHLAK VE SİYASET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gülfem AKYILDIZ

FELSEFE ANABİLİM DALI

Ankara - 2020

T.C.
ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**MUHAMMED İKBAL'İN BENLİK FELSEFESİNİN AHLAK
VE SİYASET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Gülfem AKYILDIZ

FELSEFE ANABİLİM DALI

Doç. Dr. Muhammet Enes KALA

Tez Danışmanı

Ankara - 2020

ONAY SAYFASI

Gülfem AKYILDIZ tarafından hazırlanan ‘‘Muhammed İkbale’in Benlik Felsefesinin Ahlak ve Siyaset zerindeki Etkisi’’ adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından oy birliğı / oy okluğı ile Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

nvan Adı Soyadı	Kurumu	İmza
Doç. Dr. MUHAMMET ENES KALA	AYBÜ	
Prof. Dr. CELAL TÜRER	AİF	
Doç. Dr. AHMET KESGİN	AYBÜ	

Tez Savunma Tarihi: 08.09.2020

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans tezi olması için şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda patent ve telif haklarını ihlal edici etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tezde kullanılmış olan tüm bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi beyan ederim.
08.09.2020

Gülfem AKYILDIZ

İmza:

TEŞEKKÜR

Tez konumun seçilmesinden bitirilmesine kadar, her türlü destek ve yardımlarını üzerimden eksik etmeyen tez danışmanım değerli hocam Doç. Dr. Muhammed Enes Kala'ya, önerileri ile yol gösterip kaynakların temin edilmesinde yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan, Prof. Dr. Celal Türer, Prof. Dr. Celal Soydan, Dr. Öğr. Üyesi Aykut Kışmır' e teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışma devam ederken fikirlerini sunan ve tezin gözden geçirilmesinde vakit ayıran arkadaşlarıma teşekkürlerimi borç bilirim. Hayatımın her aşamasında daima yanımda olan iki güzide insan; anne ve babama şükranların en büyüğünü sunarak tezimi onlara ithaf ediyorum.

ÖZET

Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesinin Ahlak Ve Siyaset Üzerindeki Etkisi

Yirminci yüzyılda İslam felsefesine yeni bir bakış açısı kazandıran Muhammed İkbâl'in benlik felsefesinin ahlak ve siyaset üzerindeki etkisinin alınacağı bu çalışmada öncelikle, İkbâl'in tarihsel ve kuramsal arka planı ele alınarak onun yetiştiği dönemdeki şartlardan hareketle genel bir giriş yapılacaktır.

Konuyla ilgili çalışmalardan sonra ilk bölümde, İkbâl'in yaşadığı dönemde siyasi şartlar, etkilendiği akımlar, kişiliğine yön veren düşünürlerden bahsedilecektir. İkbâl'in benlik felsefesinin oluşumu üzerindeki tezahürleri incelenmeye çalışılacaktır. İlk kısmında konuyu sınıflandırma çabası içinde olacağız, yani başka bir deyişle İkbâl'in yetiştiği koşullar ve aldığı doğu-batı eğitimini göz önünde bulundurarak benliğin ne olduğuna dair tanım yapıp, benlik ile ilgili kavramlara ve benliği güçlendiren, zayıflatan unsurları ele almaya çalışacağız.

Çalışmanın üçüncü safhasında, İkbâl'in ahlak anlayışı altında; ahlak olgusu, ahlak ve metafizik, insan hürriyeti, dua ve ibadet, din ve ahlak, dini tecrübe, benlik felsefesinin tevhit ilkesine yansımalarından hareketle ahlak anlayışının değerlendirilmesi ve kötülük problemine değinilecektir. Benliğin, ahlak üzerinde nasıl bir etkisi olduğuna bu başlıklar altında dikkat çekmeye çalışacağız.

Devam eden dördüncü bölümde İkbâl'in siyaset anlayışı altında; onun siyaset ideolojisindeki temel kavramlar ve eleştirdiği düşünceler, ideal devlet anlayışı ve temel ilkeleri, benlik ve toplum üzerinde durulacaktır.

İslam dünyası açısından baktığımızda İkbâl'in yaşam felsefesinin ana merkezi, batı kültürünün Müslüman toplum üzerinde zayıflatıcı ve hatta yok edici tesirlerine karşı entelektüel düzeyde mücadele öğretisini toplumun her kesimine yaymaya çalışması olarak özetlenebilir. İkbâl, batı kaynaklı ahlaksal, kültürel ve siyasal sapkınlıklardan Müslümanları arındırmayı ve İslam'ı asli ve öz değerleriyle yeniden yorumlayıp topluma kazandırmayı amaçlamaktadır.

Çalışmada İkbâl'in eserleri okunurken teorik olarak süreç devam etmiş; diğer taraftan da İkbâl'in doğduğu şehir olan Pakistan'da Urdu Dili ile onun hakkında yazılmış olan eserler tercüme edilmeye çalışılarak pratik kısım tamamlanmıştır.

Genel bir bakış açısı olarak ifade edebilecek söz konusu çalışmanın sonuç bölümünde, batılı tarzda eğitim almış hatta batı üniversitelerinde akademik çalışmalar yapmış filozofun; benlik felsefesinin ahlak ve siyaset üzerindeki etkisi başlığı altında doğu-batı düşüncesinden nasıl faydalandığına dikkat çekilerek Türk akademi camiasının huzuruna sunmak istedik.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbal, Benlik, Ahlak, Siyaset, Toplum.

ABSTRACT

The Influence of Muhammed Iqbal's Philosophy of Self on Morality And Politics

Islamic philosophy which took place in the twentieth century has gained a new perspective. In this study, where the effect philosophy of self realized by Muhammed Iqbal on morality and politics will be taken, first of all, a general introduction will be mentioned based on the conditions in the period when he was raised.

In the first part, after the studies related to the subject, the political conditions during the period when Iqbal lived, the currents that he was influenced, and the thinkers who gave directions to his personality will be mentioned. The manifestations of Iqbal on the formation philosophy of self will be tried to be examined. In the first part, we will try to classify the subject, that is, in other words, we will try to address the concepts related to the self and the elements that strengthen and weaken the self, by defining what self is, considering the conditions in where Iqbal has grown and the influence of the east-west education he got.

In the second part of the study, under the moral understanding of Iqbal; the moral phenomenon, morality and metaphysics, human liberty, prayer and worship, the reflection of the self-philosophy on the principle of monotheism and the problem of badness will be mentioned. We will try to draw attention to the effects of self on morality under these headings. Under the understanding of the politics of Iqbal, in the third section that continues; the concepts and criticism of the main purpose in his political philosophy, his understanding of ideal state, basic principles and the role of morality, subjectivity and society will be emphasized with aid of perspective of the Muslim unity of political philosophy.

From the point of view of the Islamic world, the main center of Iqbal's philosophy of life can be summarized as his attempt to spread the doctrine of intellectual struggle against the debilitating or even destructive effects of Western culture on the Muslim community to all segments of society. Iqbal aims to purify Muslims from moral, cultural and political heresies of Western origin and to reinterpret Islam with its core and core values and to bring it into society.

While reading Iqbal's works in the study, the process has been continued theoretically. The practical part was completed by trying to translate the works written about him in the Urdu language, in Pakistan, the city where Iqbal was born.

In the conclusion part of the study, which can be expressed as a general point of view, we have wanted to present it to the Turkish academic community by drawing attention to how the philosopher, who received Western education and even made academic studies in western universities, benefited from the east-west thought under the title of the effect of self-philosophy on morality and politics.

Key Words: Muhammed Ikbâl, Philosophy of Self, Morality, Politics, Society.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	v
1. GİRİŞ.....	1
2. MUHAMMED İKBAL DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL, KURAMSAL ARKA PLANI VE BENLİK KAVRAMI	7
2.1. Muhammed İkbâl'in Yaşadığı Dönemde Doğu Dünyası	7
2.2. Muhammed İkbâl'in Yaşadığı Dönemde Fikir Akımları	9
2.3. Muhammed İkbâl'in Etkilendiği Düşünürler	11
2.4. Benlik Felsefesi İle İlgili Kavramlar	17
2.4.1. Benlik Kavramı ve Metafiziksel Boyutu	17
2.4.2. Nefs Kavramı.....	19
2.4.3. Enaniyet Kavramı	21
2.5. Benliğin Güçlendiricileri	22
2.5.1. Aşk.....	22
2.5.2. Fakirlik (Fakr)	23
2.5.3. Yiğitlik.....	24
2.5.4. Diğergamlık veya Kalenderlik	25
2.5.5. Arzu	26
2.6. Benliğin Zayıflatıcıları	26
2.6.1. Korku	26
2.6.2. Kölelik	27
2.6.3. Dilenme (Su'al)	28
2.6.4. Soysopla Övünme/ Kabilecelik	29
2.6.5. Yeis (Ümitsizlik)	30

3. MUHAMMED İKBAL'İN AHLAK ANLAYIŞI.....	32
3.1. Ahlak Olgusu.....	33
3.2. Ahlak ve Metafizik.....	34
3.2.1. İnsan Hürriyeti ve Ahlak.....	36
3.3. Din ve Ahlak.....	38
3.3.1. Dua ve İbadet.....	40
3.4. Muhammed İkbâl'in Din Anlayışı.....	43
3.4.1. Din - Felsefe İlişkisi.....	44
3.4.2. Dini Tecrübe.....	45
3.5. Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesinin Tevhid İlkesine Yansımasından Hareketle Ahlak Anlayışının Değerlendirilmesi.....	47
4. MUHAMMED İKBAL'İN SİYASET ANLAYIŞI	50
4.1. Muhammed İkbâl'in Siyaset Anlayışında Ben'in Yaratacağı Topluma Etkisi	53
4.2. Muhammed İkbâl'in Siyaset Anlayışındaki Temel Kavramlar.....	54
4.2.1. Eşitlik.....	54
4.2.2. Özgürlük.....	55
4.2.3. Adalet/ Hukuk	56
4.3. Muhammed İkbâl'in Siyaset Felsefesinde Eleştirdiği Düşünceler.....	58
4.3.1. Irkçılık	58
4.3.2. Taklitçilik	59
4.4. Muhammed İkbâl'in Yaşanabilir Devlet Anlayışı ve Kurucu Unsurları.....	61
4.4.1. Din	63
4.4.2. Demokrasi.....	64
4.5. Muhammed İkbâl'in Kamil İnsan Anlayışından Hareketle Siyaset Felsefesinde Benlik ve Toplum	65
4.6. Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbâl'in İslam Dünyasına Bakışı.....	70

5. SONUÇ.....	81
6. KAYNAKÇA	85

1. GİRİŞ

Muhammed İktbal, İslam kültür ve medeniyetinin insanlığa kazandırdığı önemli düşünce adamlarından biridir. O, bir fikir adamı olarak sadece Hint Müslümanlarının siyasi ve kültürel geleceğini sağlam temellere oturtmaya çalışmakla kalmadı, aynı zamanda yapıcı fikirler üreterek tüm dünya Müslümanlarına uyanma, kendini tanıma ve mücadele azmi vermeye çalıştı.¹ Hayatın her alanıyla ilgili İktbal'in ürettiği fikirler, benzer tarihi süreci yaşamakta olan diğer İslam ülkelerinde geleneksel yapılarına uyduğu için evrensel bir boyut kazanır. Onun sunduğu felsefe, her alanda yozlaşma ve yabancılaşıma yaşayan İslam dünyası için hayata dönüş, benliğine dönüş felsefesi niteliğindedir.²

Günümüze kadar özellikle Pakistan'da yapılan çalışmalarda, Muhammed İktbal'in çok yönlü kişiliği bütün ayrıntılarıyla ortaya koyulur. Ancak buna rağmen farklı tanıma ve tanıtmaya eğilimlerinin olduğu göz önünde bulundurulduğunda Muhammed İktbal'in henüz hakkıyla anlaşılmadığı görülür. Zira bazıları onun sadece filozofluk yönüne ağırlık verirken şairlik yönünü göz ardı eder. Kimileri Muhammed İktbal'i sadece İslam'ı savunan bir dindar olarak değerlendirirken ihyacılığını görmezden gelir. Kimileri ise düşüncelerini batı muhalefeti üzerine kuran veya batı filozoflarından derlenip toplanan düşünceler ortaya koyan, dolayısıyla kendine özgü felsefi görüşü olmayan bir düşünür olduğu doğrultusunda değerlendirmelerde bulunur.³ Lakin Muhammed İktbal bütün bu değerlendirmelerin üstündedir.

O, hem önemli bir şair hem önemli bir filozof hem de geleceğe ilişkin önemli öngörülerini olan ve bunların tedbirlerini tasarlayıp hayata geçirilmesi için yetkilileri uyaran derin görüşlü bir ihyacıdır. Ayrıca batı kültür ve medeniyetinin tehlikeli gördüğü taraflarını kıyasıya eleştiren ve buna karşılık İslam kültür ve medeniyetini, onun değerini ön plana çıkararak savunan önemli bir düşünürdür. Dolayısıyla İslam dünyası için öze dönüş

¹ Soydan, Celal (2016) İktbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.9.

² Soydan (2016), s.9.

³ Soydan (2016) , s.10.

felsefesi sunan böylesi çok yönlü bir şahsiyeti tek bir yönüyle tanıma ve tanıtmaya çalışmak makul olmayacağı ortadadır.

Muhammed İktbal'in, özellikle İslam dünyasında bu denli önemli olmasının haklı sebepleri vardır. Öncelikle dönem sorunlarını tespitteki yaklaşımı ve sunduğu felsefi görüşleri, İslam'ın temel sınırları dışına çıkmaz. Muhammed İktbal, bütün fikir ve görüşlerinin Kur'an ve Hadis kaynağına dayandığını eserlerinde açık ifadelerle belirtir.⁴ Muhammed İktbal şöyle diyor; "Modern tarihin en çok söz edilen görünümü, büyük bir hızla İslam dünyasının ruhen batıya yaklaşmasıdır. Bu yaklaşım genel itibariyle yanlış değildir, zira Avrupa kültürü, İslam kültürünün bir bağlantısıdır. Fakat bizim korkumuz, Avrupa'nın dış görünüşünün bize engel teşkil edip bu kültürün asıl yüzünü görmemize engel olma düşüncesidir."⁵

Dolayısıyla Muhammed İktbal, felsefesiyle yalnızca Müslümanların içinde bulundukları çaresizlikle değil bütün insanlığın içinde bulunduğu tehlikeyle ilgilenmiştir. İktbal'i önemli kılan bir başka özelliği de onun doğuya olduğu kadar batı felsefesine de vakıf olması ve dönemin şartlarına uygun olarak doğu ile batının farkını ortaya koymuş olmasıdır.

Dünyanın önemli bütün fikir adamlarının, görüş ve felsefelerini ayrıntılı bir şekilde incelemesi ve onlara mukabil kendi düşüncelerini ortaya koyması, bu konuda geniş bilgi birikimine sahip olduğunu gösterir.⁶ Zaten ilim bakımından döneminde herhangi batılı aydın bir ilim adamı seviyesinde bilgiye sahip bir insan idi. Ancak üzerinde durulması gereken önemli husus onun pozitif ilmin sonuçlarını incelemesi, maneviyatı yok sayan neticelerin yarar getirmeyeceğini, her şeyi akıl ve mantığa dayandırma anlayışını boş ve faydasız görerek reddetmesidir.

Onun sadece, kayıtsız ve yönlendirilmemiş akli düşüncüyü kötülemesi, dolaylı yoldan Batı Rasyonalizminin ulaşmış olduğu sonuçların bir eleştirisidir. Buna karşın o, Batı düşüncesi karşısında saygılı, karşılık verici ancak aynı zamanda bağımsız tavır takınmayı tavsiye etmektedir.⁷ Dolayısıyla Muhammed İktbal, Batı ilmine karşı senkritizm bir tutum

⁴ Soydan (2016), s.10.

⁵ İktbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.7.

⁶ Soydan (2016), s.13.

⁷ İktbal (1977), s.7.

sergiledi. Oryantalist Reynold A. Nicholson'un söylediği gibi yüzyılımızın son döneminde Batılı ilim adamlarının kendi çağdaşlarından daha çok ilgi gösterdiği Pakistan'ın manevi babası Muhammed İkbal, Doğu ve Batı düşüncelerinde birleştirdi.⁸

Muhammed İkbal'in İngiltere'de bir dönem yaşamış olması düşüncelerinde önemli değişiklikler meydana getirdi.⁹ Buradan hareketle kendimize çalışma alanı olarak neden Muhammed İkbal'i seçtiğimizi iki gerekçeyle açıklamak yerinde olacaktır. Onlardan birincisi, Muhammed İkbal'in İslam felsefesinde önemli bir yerinin olmasından mülhem İslam düşüncesi ve İslam toplumu üzerindeki etkisi ve benlik kavramını kolaylıkla çıkarabilme imkânımız olmuştur. Öyle ki Muhammed İkbal'in 'Yaşam felsefesi nedir ?' sorusuna tek sözcükle 'Benlik' cevabı verilebilir.¹⁰ Felsefi düşüncesinin tamamı bu kavramla ilişkilidir ve dünya felsefesini bu temel üzerine inşa eder. Benlik düşüncesinin kavramsal içeriğinin yanı sıra fert, toplum, bilim ve ilahiyat bağlarını ortaya çıkarmak ve toplumun her eşiğine yaymak Muhammed İkbal'in yaşamının yegâne amaçlarından biridir. Onun benlik düşüncesinin zemininde, insan ve evren hakkındaki temel sorulara yanıt arayışıyla birlikte üstün özelliklerle yaratılmış olan insanın, yaratılma amacı ve bu amaca ulaşma yolları araştırılır.

Evren ve insan varlığını değersiz gören, onu görmezden gelen ve hatta reddeden felsefi görüş, bir türlü istikrara kavuşamayan, çöküş halindeki uluslara, içinde bulundukları sosyo-psikolojik durumda dayanak sağladığı ve onları rahatlattığı için kolayca kabul görür. Müslümanlar siyasi ve toplumsal zamanlarında bu görüşü büyük bağlılıkla kabullenirler. Dünya malına tamah, mevki ve makam hırsı, gönenç bir yaşam için mücadele etme ve maddi çıkar sağlamaya yönelik uğraşları gerçekliği olmayan bir kâinat için gereksiz bulduklarından ve tevekküle meyilli inançları yüzünden dinamik yaşamdan uzak durmayı erdem sayarlar. Bu mevkiye ulaşmak için öncelikle dünya ve onu önemsemeyi telkin eden, mücadele azmini canlı tutan ve kişiyi fert yapan benliği yok etmek gerekiyordu. Tasavvuf anlayışına göre marifet denizine dalma yolculuğunda benliğin insanın özündeki en büyük engel olarak görülmesi de onun yok edilmesi görüşüne güç katmaktaydı.¹¹

⁸ **Khotoon, Jamila** (1973) The Place Of God, Man, Universe İn Iqbal's Philosophy, 1.Baskı, Lahore, s.16.

⁹ **Dar, M.A** (1973) Introduction to the thought Iqbal, "Iqbal and Western Thought", 1.Baskı, Lahore, s.31.

¹⁰ **Soydan, Celal** (2016) İkbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.95.

¹¹ **Soydan** (2016), s.97.

Bu perspektiften bakıldığı zaman Muhammed İkbāl'in Benlik felsefesini bir hayata dönüş olarak nitelenmek yerinde bir tespit olur. Benlik felsefesi aslında, *Vahdet-i Vücut* tasavvufun diğer öncülerinden beslenerek Müslümanlarda tahrif edilmiş geleneksel öğretileri, yeniden gözden geçirme sonucunda ortaya çıkmış bir felsefedir. Zira Muhammed İkbāl'e göre İslami tasavvuf, İslami olmayan bazı unsurlar da barındırmaktadır ve mutlaka bunlardan arındırılıp İslami öğretilerin özüne döndürülmelidir. Dolayısıyla *Vahdet-i Vücut* öğretisi, hayır ve şerrin ve bilcümle olayları yaratıcının zuhuru olarak görür ve bu zuhura teslimiyeti telkin eder. Muhammed İkbāl ise o zuhuru değiştirmek için mücadeleyi telkin eder. Bu da sadece benlik felsefesiyle mümkün olabilir.

Bir Müslüman için benliği öğrenip, eğitmek dinin gereğidir. Şayet İslam'ın ruhu, bireylerin benliklerini inşa etmesiyle ortaya çıkar. İkbāl'e göre benlik felsefesinin pratiği İslam'ın ta kendisidir.

Benlik felsefesinde aşk, fakr, cesaret, dinamizm gibi faktörler benliğin güçlenmesine ve eğitilmesine katkı sağlarken korku, kölelik gibi unsurlar benliğin gelişimini engelleyen ve insani duyguları zayıflatan niteliklerdir.¹² Dolayısıyla bu felsefeye göre güçlü ve eğitilmiş bir benlik sayesinde insan hak ve batıl savaşında muvaffakiyet kazanabilir. Canlı ve dinamik olan bir benlik evrenin her zerresine hükmeden insanı inşa etmiş olur.

İnsan, benliğinin ve potansiyelinin farkına varamazsa bir yok oluş başlar. Muhammed İkbāl, benlik olmadığı için Doğu ve Batının felaketlerle karşı karşıya olduğunu belirtir ve Müslümanlardaki çöküşü benliklerini kaybetmiş olmalarına bağlar.¹³

“Benliği öldüğü için Batının ruhu nursesiz,

Benliği öldüğü için Doğu cü'zama yakalandı

Benliği öldüğü için Arap ruhu cansız ve hareketsiz

Irak ve Acem bedeni damarsız ve kemiksiz kaldı

Benliği öldüğü için kırık kanatlıdır Hintli,

Kendine kafesini helal, yuvasını haram kıldı

¹² Soydan (2016), s.113.

¹³ Soydan (2016), s.114.

Benliğı öldüğü için Harem piri de

Müslüman'ın ihramını satmaya mecbur kaldı”¹⁴

Yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insan, fıtrat olarak mevcut potansiyelini ve benliğini geliştirip Allah'ın kutsal sıfatlarının hamili olan bir yaratılan haline gelir.¹⁵

“Sen henüz yoldasın; mekân bağından uzak dur!

Mısır ve Hicaz'dan vazgeç, İran ve Şam'dan uzak dur!

Ameli çıkarsız olanın ödülü bambaşkadır,

Mey ve kadehten vazgeç, huri ve kasırdan uzak dur ‘

İmanın huzurda olmayı bilmez, namazında huşu yok;

Böyle namazdan vazgeç, böyle imamdan uzak dur!”¹⁶

Benliğı tanımak, keşfetmek ve geliştirmek için kişinin pek çok şeyden vazgeçmesi gerekebilir. Öncelikle dünyevi zevkinden ve fani dünyanın geçici maddi bağlarından kurtulması gerekir. İnsanın benliğini tanıması ve geliştirmesi büyük fedakârlık ve sürekli mücadeleyi gerektirir. Benliğini keşfedip yeni bir inşa sürecine giren kişi daimi bir yolculuk halindedir. Bu yolculuk, fiziki bir yolculuk değil aksine benliğı keşfedip ve geliştirmek amacıyla yapılan benlik dünyasındaki bir yolculuktur. Bu yolculukta insan bizzat hem yol hem yolcu hem de varılması gereken nihai bir hedeftir. Bu, benlik aşamaları arasında yapılan ve gelişim sürecini sağlayan bir inşa yolculuğudur.¹⁷ Biz de bu yolculuğu ele alma gayretindeyiz

İkinci gerekçemize gelirsek, Batı düşüncesiyle elektriklenmiş şu ortamda; değerini, kuvvetini, ideolojisini unutmuş bir âlemde, Muhammed İkbal gibi Batı kültürü ve İngiliz emperyalizminin hâkimiyeti altında yetişmesine rağmen Muhammed ümmetine ve ondaki değerliliğe bağlılığı, davetçi bir âlim ve kendi kökleriyle ayağa kalkma çabasında olan bir filozof örneğini gösterdiği için çalışmaya uygun görülmüştür. Yine bu vesileyle bakır olan

¹⁴ **İkbal, Muhammed**, Zarb-ı Kalim (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.108.

¹⁵ **Soydan** (2016), s.114.

¹⁶ **İkbal, Muhammed** Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebrail Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.40.

¹⁷ **Soydan, Celal** (2016) İkbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.118.

bir alanda Doğu filozofu üzerinde çalışma yapma şansı elde etmemiz ve benlik değerimizi ileri sürebilmemiz bir başka etken olarak da ifade edilebilir.

Muhammed İkbâl'in Benlik anlayışı üzerine bazı yorumlarda bulunabilmemiz için onun tarihsel ve kuramsal arka planını bilmemiz gerekir. Muhammed İkbâl'in yaşadığı dönem, Hindistan tarihinin en kaoslu zamanıydı. Yüzyıllarca ülke yönetiminde egemen olan Müslümanlar artık çaresiz haldeydi.

“Muhammed İkbâl, bölge Müslümanlarının yaşadığı zulme seyirci kalmayarak Müslümanların yeniden uyanışı, kendi benliklerini kazanmalarını, esaretten kurtulmaları için şiir ve yazılarıyla, gerekse siyasi faaliyetleri ile onları uyarmış ve bu konuda durmadan çabalamıştır.”¹⁸ Bu durumun ortaya koymak ve Müslümanların çaresizliğine karşı şikâyetlerini ifade etmek amacıyla “*Şikâyet ve Cevap*” adlı şiirini yazmıştır. Çünkü Müslümanlar o dönemde bu durumu eleştirir ve hatta isyan eder duruma gelmiştir.¹⁹

Muhammed İkbâl, bu şiirinde Müslümanların yaşadığı çaresizliğin sebebini, şikâyet ettikleri gibi Allah olmadığını, Müslümanların gerçek mümin olma niteliğini kaybetmelerinden ve kendi ilahlarını terk edip dünyevi ilahları kabul etmelerinden ötürü olduğunu izah etmektedir.²⁰

Bu düşünceden hareketle, çalışmamızdan Muhammed İkbâl'de kurucu güç olan Benlik felsefesinin ahlak ve siyaset üzerindeki etkisini ortaya koymayı hedeflemekteyiz. İslam dünyasının en önemli mütefekkirlerinden biri olan Muhammed İkbâl'in Benlik felsefesinin ahlak ve siyaset üzerindeki etkisini özelleştirilmiş bölümlerde değinileceğinin sözünü ederek, benlik üzerine yorumlarda bulunmadan önce İkbâl'in tarihsel ve kuramsal arka planına değinmeyi uygun görmekteyiz.

¹⁸ **İkbâl, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.234-243.

¹⁹ **İkbâl** (2013) s.236.

²⁰ **İkbâl** (2015), s.6.

2. MUHAMMED İKBAL DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL, KURAMSAL ARKA PLANI VE BENLİK KAVRAMI

2.1. Muhammed İktbal'in Yaşadığı Dönemde Doğu Dünyası

Onun benlik felsefesinin ortaya çıkmasında bulunduğu dönemin şartları önemli bir şekilde rol oynamıştır. Bundan dolayı onun yaşadığı dönemdeki siyasi şartlardan bahsetmemiz İktbal'in fikirlerini tam mahiyetiyle anlamamıza yardımcı olacaktır.

Muhammed İktbal'in doğduğu, günümüzde adı Pakistan olan şehir, Türk padişah Evrengzib' in (1618-1707) vefatından itibaren gerilemeye başlamış ve yerine geçen padişahların siyasi rekabetleri ve çıkan isyanlar ülkeyi çöküşe sürüklemiştir. Ülke 18.yy'dan itibaren Fransızlar tarafından işgal edilmiş ancak 1756-1763 yılları Fransa ve İngiltere arasında yaşanan mücadeleler sonucu, 1775'ten itibaren ülke hâkimiyeti İngilizlerin eline geçmiştir.²¹ İngilizler, kendi menfaatleri doğrultusunda ülkeye egemen olmak için Hindistan halkının arasını açarak dini ve etnik gruplar oluşturmuşlardır.²² Topluma yön veren bu gelişmeler 1857'deki bir isyan ile İngiltere'nin bölgedeki sömürgesi Hindistan'ın her yerine yayılmıştır. Başarıya ulaşamayan bu toplum hareketi Müslümanların maddi gücünü elinden almanın yanı sıra onların ikinci sınıf bir vatandaş olarak görülmesine sebep olmuştur.²³ Bu yüzden ülkede âlimler giderek azalmaktaydı. Dolayısıyla halk artık Batı'yı taklit ederek Batı kültürünü özümsemeye başlamıştır.²⁴

Muhammed İktbal'in döneminde, Hindistan en kötü çağını yaşıyordu. Tarih boyunca hâkimiyeti elinde tutan Müslümanlar çok zor durumdaydı.²⁵ Bundan dolayı Muhammed İktbal, "Beni, Avrupa'nın kölesi olan ve bu duruma ses çıkarmayan bir vatanda dünyaya getirdiğin için şikâyetçiyim"²⁶ diyerek Allah'a şikâyetinde bulunur.

²¹ Kılıç, Cevdet (1994) Büyük Müttefekkir Dr. Muhammed İktbal, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri, 1.Baskı, Ankara, Muradiye Yayınları, s.42; Özcan, Azmi (1992) Pan-İslamizm Osmanlı Devlet, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914), 1.Baskı, İstanbul, İsam Yayınları, s.78

²² Kılıç (1994), s.42-43, Özcan (1992), s.78.

²³ Çelik, İsa (2004) Muhammed İktbal'in Tasavvufi Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s.66.

²⁴ Han, Zülfikar Ali (1981) Doğudan Bir Ses, 1.Baskı, İstanbul, Binbirdirek Yayınları, s.20.

²⁵ İktbal, Muhammed, Kulliyat-ı İktbal (Çeviren: Şahin, Ahmet Metin (2018) İktbal Külliyyatı, 1.Baskı, İstanbul, Karbon Yayınevi) s.203-204.

²⁶ İktbal, Muhammed Zarb-i Kalim, Armağan-ı Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu ve Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.208.

O dönemde yalnızca Hindistan değil, aynı zamanda tüm İslam dünyası da işgale uğramıştı. Halk bu duruma sessiz kalıp, Batı'nın üstünlüğünü kabul edip, kendilerini bu durumdan kurtarması için mucize bekliyordu. Savaşlar, işgaller, ölümler, yoksulluk, eziyet devam ediyordu. Böyle bir ortamda Muhammed İkbal, kendi özünü, benliğini kaybetmek üzere olan Müslümanlara bir ışık oldu. Onların bu durumdan kurtulması için çözümün aslında kendi içimizde olduğunu, kendi değerlerimize sahip çıkarak, yeniden öze dönmek gayesiyle “*İslami Benliğin İç Yüzü*” adlı eserini yazmıştır. Burada Muhammed İkbal, ilahi aşktan cesaret ile mücadele etmeye teşvik edip, Müslümanların yeniden kendi benliklerine nasıl dönebilir? Gibi sorulara cevap aramaya çalışmıştır.²⁷

Muhammed İkbal, bu ayağa kalkışı diğer Müslüman liderler olan Mevlana, Eşref Ali kardeşler, Ebu-l Kelam Azad, Mevdudi gibi ileri gelen liderlerle birlikte sömürgeciliğe karşı mücadele etmiştir.²⁸ Muhammed İkbal, mücadelesine devam ederken o dönemde Osmanlı Devleti giderek gücünü kaybetmeye başlamıştı. Batılı devletler, Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarına yönelmişlerdi. Öte yandan Araplar arasında büyük bir hızla yayılmakta olan ırkçılık neticesinde özellikle Araplar, Osmanlı'ya karşı başkaldırmış durumdaydı. Böylece 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu örselenmiş, iç ve dış düşmanların saldırısına maruz kalmıştır.²⁹ Bu dönemde İran toprakları Rus, İngiliz ve Almanların tehdidi altında kalarak şahlık yönetimi sarsılmaktaydı.³⁰ Böyle bir tabloya baktığımızda gayr-i Müslim dünyanın neredeyse hepsi bir araya gelerek İslam medeniyetini ortadan kaldırmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Gayr-i Müslim güçler bir yandan egemenliklerini güçlendirirken öte yandan da ırkçılığı yaygınlaştırarak Müslüman toplumları birbirlerine düşman etmişlerdi. Uygulanan bu baskı yüzünden Müslümanlar Batı'nın üstünlüğünü kabul etti. Müslümanlar bu durumun kendilerinin kaderi olduğuna inanarak derin bir uykuya daldı. Müslümanların daldığı bu uykudan kaldırmak için İkbal, Hindistan'dan İslam dünyasına bir çağrıda bulundu.³¹ Bu çağrısını şöyle dile getiriyordu: “Semerkant'tan, Irak'tan ayağa kalk; bir canlılık göster, uyan uykundan uyan! “. ³² Böylece İkbal, Müslümanların diriliş hareketini başlatmıştır. Muhammed İkbal'in amacı,

²⁷ **İkbal, Muhammed** The Inner Face Of The Islamic Self (Çeviren: Yüksel, Ali (2007) İslami Benliğin İç Yüzü, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.13.

²⁸ **İkbal,** (2007), s.14.

²⁹ **İkbal** (2000), s.35.

³⁰ **İkbal** (2000), s.36.

³¹ **İkbal, Muhammed,** The Inner of The Islamic Self (Çeviren: Yüksel, Ali (2007) İslami Benliğin İç Yüzü, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.9-10.

³² **İkbal, Muhammed,** Kulliyat-i İkbal (Çeviren: Şahin, Ahmet Metin (2018) İkbal Külliyyatı, 1.Baskı, İstanbul, Karbon Yayınevi) s.191.

İslam medeniyetinin benliğini kazanıp, yeniden egemenliğini kazanmasıydı. O, bu amaç için mücadele vermiştir.

Sonuç olarak baktığımızda, Muhammed İkbal'in yaşadığı çağda Müslümanların benliklerinde, hayat tarzlarında, düşünce yapısında, dini düşüncelerinde zayıflık yaşadığı dönemdir. Bundan dolayı bir çağda yaşamış olan İkbal, bu kötü gidişatı durdurmak ve güçlü hale kavuşturmak için çözüm arayışındadır.

2.2. Muhammed İkbal'in Yaşadığı Dönemde Fikir Akımları

Muhammed İkbal'in yaşadığı dönemde yaşanan kötü durumlara rağmen âlimler halkın eğitilmesi ve yetkinleştirilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu süreçte, Müslümanlar arasında gelenekçi akım ve yenilikçi akım olmak üzere iki akım var olmuştur. Gelenekçi aklın önderi; Ebu-l Kelam Azad, yenilikçi akımın önderi ise; Seyid Ahmed Han'dır.

Seyid Ahmed Han'ın savunduğu akım, dini akıma karşı Batılılaşmayı savunmaktaydı. Bunlar, yaşanan olumsuz durumlara karşı ancak Batı anlayışına sahip eğitim kurumları açarak kurtuluşun sağlanacağına inanıyorlardı. Bunu gören İngilizler, Seyid Ahmed Han'a "Sir" ünvanını layık görmüş ve pek çok konuda yardımda bulunma ümidi vererek Ahmed Han'ı siyasi eylemler dışında tutmuşlardır.³³ İngilizlerden aldığı desteğinde verdiği dayanarak Ahmed Han, önceleri İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele etmesi gerektiği düşüncesinden cayarak zaferin tamamen İngiliz himayesi altına girmekle mümkün olduğunu dile getirmiştir. Bundan dolayı Seyid Ahmed Han ve Emir Ali gibi yenilikçi düşünceye sahip kişiler, Batı tarzı eğitim kurumlarıyla daha modern bir İslam düşüncesi ortaya koyarak Müslümanlarla İngilizler arasında ortaklık yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.³⁴

Muhammed İkbal' in yaşadığı dönemde öne çıkan en önemli edebi akım, Aligarh hareketidir. Çok yönlü bir reformu destekleyen Aligarh hareketinin kurucusu Sir Seyid Ahmed Han'dır. Ahmed Han, her alanda geri kalan Hindistan Müslümanlarının toparlanabilmesi için muhakkak Batı bilim ve teknolojisiyle donanmaları gerektiği aksi halde Hindistan'da Müslüman bir toplumdan bahsedilemeyecek bir noktaya gelineceğini

³³ Sadi, Kul (1985) Doğu'nun Uyanışı: İkbal, 1.Baskı, İstanbul, Vahdet Yayınları, s.26.

³⁴ Çelik, İsa (2004) Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s.66-67.

savunur. Bu konuda yapılması gereken ilk şeyin, eğitim sisteminde köklü bir reform olduğuna karar verir.³⁵

Muhammed İkbâl, bu hareketli reform ortamının işlerini taşıyan okullarda eğitim görür. Muhammed İkbâl'de Ahmed Han'ın dönemi yakalama hedefine yönelik başlattığı eğitim ve kültür reformlarını sadece çok değerli bulmakla kalmaz, aynı zamanda felsefesinin özünü yansıtan konferanslar vererek Ahmed Han'ın reform çabalarının bir sonraki zinciri niteliğini olduğunu göstermiştir.³⁶ Ancak Muhammed İkbâl'in Ahmed Han'dan farklı olarak hem Doğu hem de Batı'ya eleştirel bir gözle bakmıştır. Bunun sonucunda da toplumun hangi yönden eksik kaldığını ve kendi benliğini kaybetmeden nasıl bu eksikliği tamamlayabileceği üzerinde düşünmeye çalışmıştır.

Ayrıca Ahmed Han'ın mezar taşı tarih yazısını yazması ona olan saygısı ve çalışmalarına verdiği değerin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. “*Hareket Zili*” adlı eserinde yer alan Seyid'in Mezar Taşı başlıklı manzumede, Ahmed Han'ın dünya görüşünü onun kabrinden seslenen ruhu aracılığı ile dile getirirken aslında kendi düşüncelerini ifade eder:

“Mezar taşım konuşma arzusunda ona bak

Gönül gözüyle biraz o taştaki yazıya bak:

Amacın din öğretmekse bu dünyada

Sakın dünyayı başlamayı öğretme ulusa

Gruplara ayırmak için sakın ağzını açma

Mahzen hengâmeleri saklıdır gruplaşmada

Yazıların birleştirici özellikleri barındırsın

Dikkat et! Konuşman kimsenin kalbini kırmasın

Yani bir çağda eski hikâyeleri kurcalama

İhtiyaca uygun değilse o efsaneleri kurcalama”³⁷

³⁵ Soydan, Celal (2016) İkbâl'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.58.

³⁶ Soydan 2016), s.59.

³⁷ İkbâl, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.55-56.

Görüldüğü üzere Muhammed İkbal, dini düşüncenin yeni bir yapılanmaya gereksinimi olduğunu ilmi sebepleriyle ifade etmiş ve şiir sanatını da siyasi ideallerini gerçekleştirmek için kullanmıştır.³⁸

Seyid Ahmed Han, Müslümanların temel ihtiyacının bir kelam ilmi oluşturmak olduğunu düşünerek, dini düşüncede rasyonalist bir görüşü savunmuştur. Kur'an'ı rasyonel bakış açısıyla tekrar yorumlamaya çalışmıştır. Ahmed Han'ın bu düşüncelerinden etkilenerek Muhammed İkbal İslam'da dini düşüncenin yeniden yapılandırılması gerektiğini ileri sürmüştür.

Ahmed Han'ın dine ilişkin söylemlerinin sertliği, rasyonaliteye olan güçlü vurgusu ve tarihi tecrübeyi ıskalamaya dönük tavrı nedeniyle olsa gerek Muhammed İkbal son dönemlerinde onun anlayışından uzaklaşmıştır.

2.3. Muhammed İkbal'in Etkilendiği Düşünürler

Muhammed İkbal'in kişiliğine yön verenlerin ilk sırasında babası Nur Muhammed alır. Onun verdiği aile terbiyesi ve din bilinci sayesinde Muhammed İkbal sağlam bir kişilik kazanmanın ilk adımını atmış oldu. Nur Muhammed dinine sıkı sıkıya bağlıdır ancak bağlılığını terk-i dünya boyutuna vardırmamıştır. “Gönlü yarda, eli işte” ilkesini benimsemiş birisidir.³⁹

Muhammed İkbal, babasının ruhani feyzinden etkilenmiştir. Babasının kendisini yetiştirmedeki hassasiyetine ilişkin İkbal şu ifadeleri kullanır: “Siyalkot'da öğrenciyken her sabah kalktığımda Kur'an'ı Kerim okurdum. Babam sabah ibadetleri tamamlayıp bana bakmaya gelir, bakar giderdi. Bir gün bana uygun bir zamanda sana bir şey söyleyeceğim dedi. Nihayet o gün geldi. Ben her zamanki gibi sabah Kur'an okuyordum, yanıma geldi. “Oğlum, sana söyleyeceğim şey şudur: Kur'an okurken onun sana indigini düşün, yani Allah'ın seninle muhatap olduğunu düşün ve öyle oku”.⁴⁰ Babasının İkbal'e verdiği bu nasihat onu öylesine etkiler ki ömür boyu bu nasihate bağlı kalır. Babasından aldığı bu öğüt doğrultusunda ömrünün sonuna kadar Kur'an mütalaasına derin bir ilgi duyar.

³⁸ İkbal, Muhammed Muhabbet or Cazb-e (Çeviren: Soydan, Celal (2000) Aşk ve Tutku, 1.Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları) s.29-30.

³⁹ Soydan, Celal (2016) İkbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.22.

⁴⁰ Soydan (2016), s.23

Muhammed İkbâl'in yetişmesinde, ahlaki olgunluğa erişmesinde annesi Bibi İmam'ın da önemli bir etkisi vardır. İmam Bibi, dinine düşkün, sakınan, arif ve âlim bir kadındır.⁴¹ Muhammed İkbâl annesine olan düşkünlüğünü, amansız kalmanın verdiği acıyı ve ona duyduğu minneti onun vefatı üzerine kaleme aldığı *Merhume Validem Anısına* başlıklı uzun manzumede dile getirir:

“Bilimsel ciddi konuşmalar, olgunluk şuuru
Dünyevi saygınlık vakuru, gençlik gururu
Yaşamın bütün bu tepelerinden ineriz,
Validenin yanında saf çocuklar oluveririz.
En doğal halimizle güler, kederden arınırız,
Kendimizi yeniden o kayıp cennette sanırız.
Ah! Artık kimim var beklesin beni memleketimde
Kim endişelensin artık, mektubum gelmediğinde?
Mezarının başına hep şu feryatla gelirim:
Gece yarısı dualarında artık kimin aklına gelirim?
Senin eğiticiliğinle yıldızlara eş bahtım oldu,
Ecdadımın evi, saygınlık sermayesiyle doldu
Yaşamın varlık kitabında altın bir sayfa idi
Hayatın, din ve dünya için ibret abidesiydi.
Senin sevgin ömrüm boyunca hep hizmetinde”⁴²

Görüldüğü üzere İkbâl'in kişiliğinin oluşmasında annesinin büyük katkısı vardır. Muhammed İkbâl'in gençlik yıllarında kişiliğinin oluşmasında anne ve babasından sonra en büyük katkırı sağlamış olan kişiler Mevlevi Seyid Mir Hasan ve Prof. Thomas Walker Arnold'dur. İkbâl öğrencilik hayatında pek çok kişiden istifade eder. Ancak Scotch Mission College'in hocası Mir Hasan ve Government College Profesör Arnold, onun yaşamında derin izler bırakır.

⁴¹ **İkbâl, Muhammed** Maktubat-i İkbâl (Çeviren: Toker, Halil (2002) Mektuplar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.9.

⁴² **İkbâl, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.267-2268.

Muhammed İkbâl, ilk öğretmeni Mir Hasan'ın desteğini her daim yâd eder. Yazdığı *Yolcunun Yakarışı* başlıklı şiirde Mir Hasan'ı büyük bir saygıyla anar:

“Murtaza soyunun o parlak meşalesi
Ki onun eşiği Kâbe gibidir benim için
Onun feyziyle arzu tomurcuğum açtı
Onun lütufları incelik öğretti bana
Bana dua et ki yer ve göklerin yaratıcısı
Tekrar onu ziyareti nasip etsin bana”⁴³

Prof. Thomas Walker Arnold Muhammed İkbâl'in bilim, sanat ve felsefe alanlarında bir vizyon sahibi olmasını sağlayan önemli bir eğitimidir. Prof. Arnold, İkbâl'e Batı felsefesinde liderlik yapmanın yanı sıra, Doğu ve Batı analizini yapmasında ona destek olur. Nitekim Muhammed İkbâl, doktora tezi *The Development of Metaphysics in Persia* 1908 yılında Londra'da basıldığında hocası Arnold'a duyduğu şükran duygusunu bu eseri ona ithaf ederek dile getirir.

Muhammed İkbâl'in düşünce sistemini etkileyen diğer hocası Hücûvî'dir. Tasavvuf ile ilgili ilk eserini kendisine borçludur. O, Hücûvî'den şöyle söz eder: “Secde tohumunu Pencap tozlarına o dikti; Ümmet kitabın şerefine koruyucusudur.”⁴⁴ İkbâl, gençlik dönemlerinde İbn-i Arabî'nin tasavvufî düşüncelerinden de etkilenecek *vahdet-i vücûd* doğrultusunda ilerlemiştir. Ona göre, İbn-i Arabî'nin *vahdet-i vücûd* görüşü her şeyin başlangıcını Tanrı'da görmekte ve bundan dolayı insan iradesini ikinci plana atmaktadır. Böylece sorumluluk bilincine sahip olamayan insan, kendi eylemlerini özgür şekilde gerçekleştirecek potansiyelde değildir. Ancak Muhammed İkbâl, İngiltere'de öğrencilik yıllarında *vahdet-i vücûd* anlayışının insanın kişisel gelişmesine önemsemediğini ifade ederek eleştirmiştir.⁴⁵ Muhammed İkbâl'e göre bu öğretide insan, benliğini ortadan

⁴³ **İkbâl, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.109.

⁴⁴ **Schimmel, Annemarie** Muhammed İkbâl (Çeviren: Özkan, Senail (2002) Muhammed İkbâl, 1.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları) s.21.

⁴⁵ **Yakıt, İsmail** (2010) ‘Aşk Felsefesi Açısından Mevlana’nın Muhammed İkbâl’e Etkisi’ Dünyada Mevlana İzleri, C:2, S:5, s.247-268.

kaldırmaya çalışır ve görev almaktan kaçır. Bundan ötürü İslam dünyasına zarar veren tehlikelerden biri bu öğretilir.⁴⁶

Muhammed İkbāl'i derinden etkileyen ve düşünce hayatında mühim bir yerde olan Mevlana'dır. "İkbāl'e göre Mevlana, "Peygamber değildir ama kitabı vardır".⁴⁷ O, Mevlana'yı kendi üstadı olarak değerlendirir. Mevlana'nın *Mesnevi*'sinde Kur'an ve sünnetin kusursuz yorumu olarak kabul eder.⁴⁸ Muhammed İkbāl'in Mevlana'nın düşüncelerini benimseyen, şark ve garbın kültür hayatını bilen, kendisinden yedi asır önde gelen Mevlana'yı üstat olarak seçmesi elbette önemli bir durumdur.⁴⁹ İkbāl'in şiirleri eski ve yeni düşünceleri birleştirir. Mevlana'nın iman ve aşkında mevcut hikmeti, felsefi görüşlerinden ayırarak benimsemiş, aşk ve ilim ışığını ondan elde etmiştir. Çünkü Hazreti Mevlana kendisinden önce gelmiş tasavvuf ehlinde daha inandırıcı bir şekilde insanlığa sunan bir müceddittir.⁵⁰ Mevlana'nın günümüzde anlaşılması, takdir edilmesi ve fikirlerinin yayılmasında İkbāl'in katkısı azımsanmayacak derece de çoktur.⁵¹

Muhammed İkbāl'i etkileyen ve düşünce sisteminin oluşumunda Doğu düşüncesinden olduğu kadar Batı düşüncesinin de etkisi vardır. Bunlardan, "Goethe'nin hayal dünyasının sonsuzluğunu fark ettikten sonra, kendi hayal dünyamın yetersizliğini idrak ettim"⁵² diyen İkbāl onun "*Faust*" adlı eserinin neredeyse ilahi yaratıcı bir eser olduğunu ifade eder.⁵³ İkbāl, Goethe'nin dinamik, aşk ve benlik hakkındaki düşüncelerinden etkilenmiştir. Onun, İkbāl üzerindeki tesirlerinden birisi *Doğu-Batı Divanı*'dır. İkbāl, hem önsöz hem de ithaf bölümünde kendisinin de ifade ettiği gibi bu Divan'dan esinlenerek *Peyam-ı Maşruk* adlı eserini yazmıştır.⁵⁴

Muhammed İkbāl, Dante'nin *Divina Commedia*'sından da etkilenmiştir. İkbāl, bu tesir ile 1932 yılında kendi *Magnum Opus*' usunu yani *Cavidname*'sini kaleme almıştır.

⁴⁶ Yakıt (2010) , s.252.

⁴⁷ İkbāl, Muhammed Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) s.13.

⁴⁸ İkbāl, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.234-242.

⁴⁹ Şahin, Ahmet Metin (2013) 'İkbāl Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbāl' , Hece Aylık Edebiyat Dergisi, C:1, Özel Sayı:25, s.417-425.

⁵⁰ Şahin, Ahmet Metin (2013), s.424.

⁵¹ Şahin, Ahmet Metin (2013), s.424.

⁵² İkbāl, Muhammed Surud-i Rafta (Çeviren: Toker, Halil (2001) Yansımalar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.23.

⁵³ Schimmel, Annemarie (2012) Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbāl, 2.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, s.27.

⁵⁴ Soydan, Celal (2016) İkbāl'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.306.

Eserin, insanın kendi benliğini daimi kuvvetlendiğinde ölümün şokunu bile aşabilecek bir ruh yüceliğine erişebileceğini söyler.⁵⁵ Muhammed İkbal'in düşünce sisteminin oluşmasında Nietzsche'nin de tesiri vardı. Nietzsche'nin üstün insan anlayışı ve İkbal'in mümin insanı arasında paralellik vardır. Hatta Edward G. Browne, Muhammed İkbal'in felsefe anlayışını Nietzsche'nin diğer nüshası olarak nitelendirir.⁵⁶ Ancak temel olarak ele aldığımızda ikisinin de düşüncesinin birbirinden farklı olduğu görülür. Çünkü İkbal'in insan anlayışı Allah'ın var ettiği kuldur. İkbal'e göre insan, Allah'a yakınlaştıkça benliği güçlenerek kâmil insan olur. Ancak Nietzsche'nin üstün insanı Tanrı'yla bir savaş halindedir. O, bu savaşta Tanrı'ya galip gelmesi yani Tanrı'yı öldürerek üstün insanın gözükmesi gerekir. Bundan dolayı İkbal, Nietzsche'yi eleştirmiştir. İkbal, onun amacının ülkesinde anlaşılamadığı ve Hristiyanlığın tanrısını ortadan kaldırmaya çalışırken 'Tanrı Yoktur' diye ifade ettiğini söyler. Ancak Muhammed İkbal, onun varlığın sonsuz yenilenişi, benliğin vurgulanması ve insanın kendinden üstün insana ulaşması şartları bakımından fikrinden etkilenmiş ve onun özgür iradesini takdir etmiştir.⁵⁷

Muhammed İkbal, ilk zamanlar çok övdüğü Hegel'i daha sonra fikir değiştirerek onu eleştirmiştir. Ona göre "‘Tefekkürü ile sonsuz olandan zaman kayıtlarının elbisesini çıkarıp atmış bir filozoftur ki, hayatının genişliği önünde dünya, kıyafetlerinin darlığından utanç duymuştur’"⁵⁸ "‘Onun sedefi, cevherden yoksun, etkisi bütünüyle hayalden ibarettir.’"⁵⁹ Ancak Muhammed İkbal Hegel'den pek çok şey öğrendiğini ve onun vesilesiyle varlığın bilgisine ulaştığını ifade ediyor.⁶⁰

Muhammed İkbal'in benlik felsefesi ile Leibniz'in monad fikri arasında bir paralellik vardır. İkbal'in benlik anlayışında mutlak şuur öncesinde olmuş bitmiş kurgunun yürütücüsü konumunda değildir. Fakat Leibniz'in anlayışında öncesinde kurgulanan ve uygulanan hiçbir yaratma eylemi söz konusu olmayan determinist bir monad düşüncesi egemendir. Muhammed İkbal'in felsefesinde her şey de yeniden doğuş hayalinin yattığı,

⁵⁵ Schimmel (2012), s.8-9.

⁵⁶ Aydın, S. Mehmet (2000) 'Muhammed İkbal' DİA, C:22, s.17-23.

⁵⁷ Schimmel (2012), s.208-209.

⁵⁸ İkbal, Muhammed Nevadir-i İkbal (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1971) İkbal'den Şiirler (İkbal'in Nadirleri) 1.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları) s.138.

⁵⁹ İkbal, Muhammed Darb-ı Kelim (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1968) Musa Vuruşu, 1.Baskı, İstanbul, Kültür Enstitüsü Neşriyat) s.11.

⁶⁰ İkbal, Muhammed Surud-i Rafta (Çeviren: Toker, Halil (2001) Yansımalar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.38.

yaratıcı yeteneğin daima eylemde bulunduğunu, aktif bir benlik düşüncesi hâkimdir.⁶¹ Muhammed İktbal, Tanrı'nın yaratma faaliyeti, yoktan var etme olarak düşünür. Fakat bu yaratmanın sadece tek seferde nihayete ermesini değil; ezeli bir şimdinin içinde daima yaratma halinde olduğunu savunur. “Whitehead, Doğa, aktif olmayan bir boşluk içindeki sabit bir şey değil, aksine sürekli yaratıcı nitelik taşıyan bir olaylar silsilesidir”⁶² demektedir ki, İktbal, Whitehead'ın bu düşüncesinden etkilenir. Ancak ayrıldıkları temel nokta Whitehead'ın yoktan var etme fikrini İktbal'in kabul etmemesidir. Çünkü Muhammed İktbal'e göre yaratma eylemi tek seferde olmuş ve nihayete ermiş bir eylem değildir. İktbal, bu düşüncesini, “O, her an yeni bir iş üzerindedir”⁶³ ayetiyle temellendirir.

Muhammed İktbal'in etkilendiği düşünürlerden biri de William James'tir. Her iki düşünürü göre dinin zemininde inanç vardır. Din, yaşama anlam ve bir gaye katar. William'a göre bu kuvvet görünmeyen manevi bir ruh ve düzenden gelirken, İktbal'e göre bu kuvvet Kur'an'da ifade edilen Allah'tan gelir. William ve İktbal'e göre bu kuvvet kendini dini hayat ve deneyimde ortaya koyar. William'a göre bu tecrübenin değeri bireyin mühim gereksinimlerini karşılanmasında ve pragmatik olarak ona faydalı sonuçlar sağlamasıdır. Ancak Muhammed İktbal'e göre buradaki tecrübenin değeri, bireyselliğin, Ben'in edinilmesi için gerekli olduğu düşüncesinde yatar.⁶⁴

Bergson'un yaratıcı evrimi⁶⁵ ve geleceğin yaradan tarafından öncesinde belirlenemediği fikri İktbal'in düşünce dünyasının oluşumundan önemli derecede etkili olmuştur.⁶⁶ Muhammed İktbal, pek çok Doğu ve Batılı düşünürü araştırmış, İslam'ın temel esaslarına uygun olanları özümseyerek fikir dünyasını oluşturmuştur. Ancak bazen de onları sert bir üslupla eleştirmiştir. Ona göre Batı'nın hatası, bilimi soyut şekilde ele alarak ilahi aslından ayırmakla ona şeytani bir özellik kazandırmaktır. Doğu'nun hatası ise sadece zahiri bilgi satan, dinin ruhaniyetinden habersiz medrese sisteminin ve maziye takılıp kalan hocalarının yeni bir dünya görüşü oluşturmamasıdır.⁶⁷

⁶¹ Kılıç, Cevdet (1999) ‘Muhammed İktbal'in Düşüncesinde Benlik Felsefesi’, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, C:1, S:2, s.49-70.

⁶² İktbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.65.

⁶³ Rum, 65/29.

⁶⁴ Türer, Celal , (1999) ‘William James'ten İktbal'e’, Felsefe Dünyası Dergisi, C:1, S:29, s.47-66.

⁶⁵ Çelik, İsa (2004) Muhammed İktbal'in Tasavvufi Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s.82.

⁶⁶ Albayrak, Ahmet (2006) İktbal'in Düşünce Dünyası, 1.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, s.252.

⁶⁷ Soydan, Celal (2006) İktbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.309.

Sonuç olarak Muhammed İkbal'in yaşamı boyunca tek gayesi İslam dünyasının yeniden uyanışına katkıda bulunmak olmuştur. O, bu amaç doğrultusunda ilerlerken pek çok düşünce üretti. Bu düşüncelerinden biri esasen insanın mahiyetini bilmesiyle ilahi yol doğrultusunun birlikte işlediğine dikkat çeker. Bundan dolayı insanın bilmesi ilahi mahiyetinin bilinmesiyle eş değerdir. Böylelikle buradan hareket ederek benlik felsefesini ortaya koymuştur. Şimdi benlik felsefesinin ne olduğuna değinip, onu temel kavramlar çerçevesinde ele almaya çalışalım.

2.4. Benlik Felsefesi İle İlgili Kavramlar

2.4.1. Benlik Kavramı ve Metafiziksel Boyutu

Benlik kavramı, hemen hemen her konuyu kapsayan genişliğe sahiptir. Bu kavramı pek çok filozofta görebiliriz. Sokrates, 'Kendini Tanı' sözünü emir haline getirirken, ben bilgisinin önceliğine, insanın kendini tanımasına öncülük eder. 'Kendini bilen Rabbini bilir' sözü de ben bilgisini Allah'ı bilmenin yollarından biri olarak görür. Netice itibarıyla varlığın hakikati ve içselliği varoluşa yönelik tüm fikirlerinin zeminini benlik kavramı oluşturur. Özümseme ve içselleştirme insandan bağımsız olamaz. Bundan dolayı bir önermeyi ortaya koyabilmek için insanın kendine dönmesi gerekir. Sokratik düşüncede ifade edildiği gibi, gerçek insana hazır olarak sunulmaz, onun içinde bulunur. İnsan ne kadar içine dönerse o kadar hakikate vakıf olur. Ben kavramı, insanda temel olarak psikolojik, metafizik ve ahlaki boyutta anlam katar.

Muhammed İkbal'in benlik görüşü, psikolojik değil metafizik ve ahlak düşüncesinin bir ürünüdür. Muhammed İkbal'in metafiziğinde atomdan insana kadar bütün varlık mertebelerinde '*ben*' vardır. Tanrı ise '*Mutlak Ben*'dir. Muhammed İkbal'e göre *ben*; insanın özünü bilmesi, varlığını tanıması, kendisine değer vermesi ve yeteneklerini ortaya koymasındır. Her insan, benlik şuuruna sahip birer varlıktır. "Her birey bağımsız *ben*'ler olarak düşünen; inanan, ümit ve hedefleri olan, seçenekleri değerlendiren birer varlıktır."⁶⁸ Yani insanın bedenlen var olması benliğini de fitraten içinde bulundurur.

Her insan kendisine ait kişiliğe sahip olan birer *ben*'dir. Bu farklı *ben*'ler bulunduğunu göstermektedir. Muhammed İkbal, benliği algılama halleri diye adlandırdığı

⁶⁸ Aydın, S. Mehmet (2000) İslam Felsefesi Yazıları, 1.Baskı, İstanbul, Ufuk Kitapları Yayınları, s.120.

olayların bir birliği olarak görmüştür. Bu algılama halleriyle şuur bilinci birbirinden farklı değildir. Bu da benliğin birinci özelliği, birlik ve bütünlüğü göstermektedir. İkinci özelliği de, onun sınırlı olmasıyla birlikte özgür bir merkeze sahip olmasıdır. İktbal, *ben*'i tanımlamak için Farsça ele aldığı eserlerinde *ene* veya *hodi*, İngilizce ele aldığı eserlerinde *self* veya *ego* kelimelerini kullanmıştır. Aslında Muhammed İktbal'in *hodi* kelimesi ile anlatmak istediği şey İslam filozoflarının *nefs* dediği varlıktır.⁶⁹ Bu kavrama ayrı bir başlık altında değineceğiz.

Muhammed İktbal, benlik düşüncesinde *ben*'i iki açıdan yorumlar: Birincisi felsefi bir anlam yüklediği benlik ki buna göre, âlemdede olan bütün varlıklar insandan Tanrı'ya, atomdan kâinata bütün varlıklar '*benlik*' taşımaktadır. Bu anlayışa göre her insan özgür '*ben*'dir. İkincisi ise ahlaki benlik anlayışıdır. İktbal bu anlayışı Kur'an'ın benlik görüşünden çıkarmıştır. Kur'an her bireye ayrı bir önem atfetmiş emir ve sorumluluklarla insanlara yol göstermiştir. Muhammed İktbal bazı mısralarında Allah'a seslenerek mutlak ben varlığına vurgu yapmıştır:

“Sen güneşsin; ben senin peykin olan ayım

Pür nur etti gözlerin beni

Göğsünden ayrı durdukça yarımım

Sen Kur'an'sın ben de seni senin cûz'ünüm”⁷⁰

Buradan da anlaşılacağı gibi İktbal'de '*ben*' Allah'ın varlığından bir parça ve onun varlığıyla gözükebilen bir güçtür. İnsan hem doğayla hem de Allah ile etkileşim halinde olduğu sürece bir benliğe sahip olur. İnsandaki benlik mutlak benlikle anlamlı hale gelmektedir. Lakin Muhammed İktbal'in dediği gibi benlik ve mutlak benlik arasındaki bağ bir sırdır ve bu sırrın özne tarafından bilinmesi gerekmektedir, aksi halde benliğin bir anlamı olmayacaktır: Onun gönlü Allah sırlarından bir sırdır. Eğer o bunu idrak edemezse ne kadar yazıktır.⁷¹ Görüldüğü üzere insan benliğini tevhit anlayışı ile bütünleştirmelidir. Çünkü benlik kendini ne kadar güçlendirirse o kadar Allah'a yaklaşır. Kendini tanıyan benlik, Allah'a yaklaştıkça özgürleşir, kendi özünü tanır. Kendi özünü bildikçe içindeki gücü harekete geçirir ve ruhunun ölümsüzlüğünün bilincine varır.

⁶⁹ Aydın (2000), s.83.

⁷⁰ İktbal, Muhammed (2014) Kulliyat-i İktbal Urdu,2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s.130.

⁷¹ İktbal, Muhammed Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) s.30.

Özetle Muhammed İkbal, durağan olmayan bir benlik anlayışına sahiptir. Bu hareketliliği de elde etmek için de, öznenin kendisinde var olan potansiyelin, harekete geçirici gücün özünü bilmek zorundadır.

Bu başlık altında benlik felsefesi bağlamında benlik kavramının ne olduğuna değinip, metafizik boyutunu izah etmeye çalıştık. Bundan sonraki kısımda ise benlik felsefesinin kavramlarından biri olan *nefs* ve *enaniyet* kavramlarına değineceğiz.

2.4.2. Nefs Kavramı

Muhammed İkbal, *nefs* kavramını klasik tasavvuf düşüncesinden hareketle izah etmeye çalışmaktadır. Onun *ben* dediği, İslam düşünürlerinin aslında *nefs* dediği varlıktır. İkbal, *benlik* dediği varlığa daha farklı anlam ve işlevler yüklemiştir. O, “Sana ruhtan soruyorlar. De ki: Ruh Rabbimin emrinden doğar.” İsra ayetini (17-85) temele alarak emr ve halk âlemleri şeklinde ikili bir ayrıma gitmektedir. *Halk* ve *Emr* Allah’ın yaratıcı faaliyetinin iki adıdır. O halde, ona göre, *halk*; yaratma, *emr*; ise idare etmedir. İkbal, *emr* kavramını nefsin zati gücüne atfederken aslında gayb âleminin yönlendirici ve idare edici özelliğine dikkat çekmektedir.

Nitekim o, bu konuda şu sözleri sarf etmektedir: “Her ne kadar ilahi Emr’in benlik bütünlüğünde nasıl işlediğini bilmesek de ruhun gerçek niteliğinin sevk ve idare edici olduğunu bahsettiğimiz ayette de görüyoruz. Çünkü zat-ı ilahinin sevk ve idare edici kudretinden kaynaklandığını öğreniyoruz.”⁷² Muhammed İkbal, nefsi böylesi bir tanımla ahlaki sorumlulukla eş kılmaya çalışmakta ve eylem planına çıkarmaya çaba göstermektedir. Bu durumda gerçek kişilik herhangi bir şey değil bir edimdir ve bütün gerçek *Ego*’nun yönlendirici tutumunda yatmaktadır. *Ben*’i algılayabilmek için onu iradi bir tutumla yorumlamak mümkün olacaktır.⁷³

Muhammed İkbal, beden ve nefis arasındaki ilişkiye şu şekilde değinir: “Beden bir olaylar veya eylemler sistemidir. Bu hal, ruh ve beden farkını yok etmez tam tersine onları birbirine yakınlaştırır. Benliğin niteliği kendiliğindenlikti; beden ise eylemlerini tekrarlayıp durur. Beden, ruh fiilleri ya da alışkanlıkların birikmiş halidir; bu yüzden ondan asla ayrılmaz. Beden, bilincin kalıcı bir bölümüdür ve kalıcı bölüm olması yüzünden dışarıdan

⁷² İkbal, (2018) s.117.

⁷³ İkbal (2018) s.118.

istikrarlı bir şey gibi görünür.”⁷⁴ Muhammed İkbal, ruh ve beden arasındaki ilişkiyi *Cavidname*’ de şöyle açıklar:

“‘Ey bedene ruhun binit olduğunu söyleyen!

Ruhun sırrını kavra, bedenle aldanma sen!

Bir binit değil o, hallerinden bir haldir

Ona binit demek, yanlış bir söz demektir

Ruh nedir? İstirap ve dert ile coşku, neşe

Ele geçirme zevki, gökleri her yönüyle

Nedir beden? Renk ve kokuya alışmak

Dört yönlü bu makama bağlanıp kalmak”⁷⁵

Muhammed İkbal, maddeyi egoların birliği olarak görür. Bunlar birbirleriyle iletişime geçtiği zaman başka bir ego ortaya çıkar. Fakat bu durum yüksek olanın değerini kaybettiremez. Artık her yeni ortaya çıkan ego başlı başına yeni bir şeydir. İkbal için, madde ve ruh birbirlerinden ayrı iki şey değildir. Ona göre madde ve ruh bir bütündür. Beden ve nefsin birbirinden bağımsız olduğu görüşünü ortaya koyan kişi Descartes’ti. O, beden ve nefsin birbirinden bağımsız fakat birbirlerine esrarengiz bir biçimde bağlı olduklarını söylerken, Muhammed İkbal bu görüşün maniheizm etkili olduğunu ifade eder. Leibniz’e göre ise beden ve nefis birbirinden bağımsız ise başlangıçta kurulan birlik sayesinde ruh ve beden arasındaki uyum sağlanır. Ancak İkbal’e göre bu durum nefsi etken konumundan sadece bedenın pasif bir gözlemcisi konumuna indirger. Birbirlerinden etkilendiğini varsaysak bile bu konuda gözlem yapma şansımız yoktur.

Bu durumda Muhammed İkbal’e göre ya beden nefsi kullanır ya da nefis bedeni. İkbal, her iki görüşün doğruluk payı olduğunu belirtir. Bedendeki uyarıcıların gelişimi zihne bağlıdır. Bu durumda zihin ve beden fiilde bir olur. Çünkü bir fiilde beden ve zihni birbirinden ayırmak imkânsızdır. Çünkü onlar aynı sistemin parçasıdır.⁷⁶ Böylece uyum sağlanmaya devam eder.

⁷⁴ İkbal (2018) s.120.

⁷⁵ İkbal, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014), Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.39.

⁷⁶ İkbal (2018) s.119.

2.4.3. Enaniyet Kavramı

Arapça’ da *enaniyet* “*ben*” anlamına gelen “*ene*” kelimelerinden türemiştir. Kur’an’da hadislerde ve diğer İslami kaynaklarda insanın yalnız kendisiyle ilgilenmesi, kendisini üstün görmesi anlamlarına gelmektedir.⁷⁷ *Enaniyet* hem psikoloji hem de inanç hususunda yazılan bir konu olmuştur. Bu açıdan benlik konusundan farklıdır. *Enaniyet* tamamıyla olumsuz şeyleri ifade etmiştir. Kibir, kıskançlık, kin duygularını ortaya çıkarır. Geçmişten günümüze pek çok mütefekkir *enaniyet* konusuna değinmiş, bu konuda kaynaklara göre enaniyeti en iyi tahlil eden Gazali olmuştur. Gazali’ye göre insanlar *enaniyet* duygusundan ancak iyi bir din anlayışıyla, ahlak telakkisiyle kurtulabilirler.⁷⁸ Bu aynı zamanda Muhammed İkbal’in de ifade ettiği şeydir. Allah’ın ahlakıyla ahlaklanan insan bu olumsuz davranışlardan uzaklaşacaktır.

Muhammed İkbal’in Benlik anlayışı ile *Enaniyet* kavramının hiçbir ilgisi yoktur. İkbal’in Ben kavramıyla ifade etmek istediği şey bireyin kendini tanıması, kendinde mevcut olan potansiyel ve imkânları gerçekleştirmesidir. Aydın, bu durumu şöyle izah etmiştir: “Anladığım kadarıyla iki dilde *hodi* sözcüğünün çağrışımlarını yok eden sözcük yoktur. *Ben*, diyor Muhammed İkbal, ifade edilen sözcük ile bireyin kendini bilmesini, kendine güvenmesini ve kendi kendine değer vermesini, kendi imkân ve yeteneklerini ortaya koymasını; bunların insan için, yaşam için çok mühim olduğunu dile getirmek istiyorum. Benim ifade ettiğim anlamda *hodi* sözcüğüyle tezahürü bencillik, öfke, vs. olan *enaniyet* duygusunun hiçbir alakası yoktur.”⁷⁹

‘*Ben*’ kavramı İkbal’in kâinat, insan ve Tanrı hakkındaki fikirlerini gayet başarılı şekilde ortaya koyan bir kavramdır. “İkbal’e göre, her insan farklı bir kimliğe sahip bağımsız bir ‘ben’ olduğu gibi kâinatta da bir ‘*ben*’dir. Tanrı ise ‘*Mutlak Ben*’ dir. Varlık mertebeleri arasındaki konumu ne kadar aşağı seviyede olursa olsun, her atom bir ‘*ben*’dir.”⁸⁰

Muhammed İkbal, *enaniyet* ve *benlik* felsefesi arasındaki temel ayrımı şöyle ifade etmiştir : “İnsani hayal ve isteklerin aydınlık ile buluştuğu vicdani birliktir. Bu, insan

⁷⁷ HÖKELEKLI, Hayati (1995) ‘Enaniyet’ TDV İslam Ansiklopedisi, C:11, S:1, s.170-173.

⁷⁸ HÖKELEKLI (1995), s.172.

⁷⁹ Aydın, Mehmet (1987) ‘İkbal’in Felsefesinde İnsan’, A.Ü.İ.F Dergisi, C:29, S:1,s. 83.

⁸⁰ ÜRHAN, Veli (1999) ‘M. İkbal’in Benlik Felsefesi’ nde Tanrı-Evren İlişkisi’, İslamiyet Dergisi, C:2, S:3, s.141.

fıtratının sayısız kuvvetini buluşturan gizemli şeydir. Bu, mücadeleyle ortaya çıkan şuurdur. Fakat bütün müşahedatın yaratıcısı olmakla beraber gerçeği itibariyle gizli kalmıştır.”⁸¹ Görüldüğü üzere Muhammed İkbal ‘ben’ kavramına özel anlamlar yükleyip enaniyet kavramını tamamen ayrı tutmuştur.

Muhammed İkbal’in Benlik Felsefesi ve onunla ilgili kavramlara yoğunlaştıktan sonra şimdi benliği güçlendiren ve zayıflatan bazı kavramlara, sorunu daha açık ifade etmek için yer verilecektir. Bizler benlik ve benlik ile ilgili kavramları analiz ederken, bu kavramlar bizim konuyu anlamamızı kolaylaştıracak ve konuyla ilgili bu kavramlarla benliğin ahlak ve siyaset ilişkisine daha kolay açılım yapmamızı sağlayacaktır.

2.5. Benliğin Güçlendiricileri

Bu hususlar, benliğin varoluşundan itibaren benliği olumlu anlamda etkileyen hatta benliğin kâmil insan olma yolunda verdiği mücadelelerin en önemli unsurudur. Özne, bu duyguları hissetmeye başladığı andan itibaren benliğinin gücünü daha fazla hisseder ve toplum içinde aktif bir konum elde eder. Şimdi benliği güçlendiren hususların neler olduğunu görelim.

2.5.1. Aşk

Bu bölümde, benlik ve aşk arasında ne gibi bir ilişkinin olduğu, benliği güçlendirme konusunda nasıl katkı sağladığı gibi bazı sistematik hususlar bizleri karşılamaktadır. Burada dile getirilmesi gereken ilk şey; aşk olmadan ben, kendini ve yeteneklerini ortaya koyamaz. *Ben*, aşk aracılığıyla diğer *ben*’lere ulaşır. Muhammed İkbal’in düşüncesinde aşk ve akıl savaş halinde değildir. Birlikte hareket eder. Benlik felsefesinde aşk, durağan değildir. Yaratıcı bir kuvvettir. İkbal’de bunu eserlerinde göstermiştir. *Benliğin Sırları*’nda aşk konusunu şairlerine çok güzel yansıtmıştır:

“Aşk verir dünyaya hem savaş hem erinç:

Ondan cevher bir kılıç, sonsuz hayat “⁸²

⁸¹ **İkbal, Muhammed** Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmıştım Ben (Seçme Şiirler) (Çeviren: Toker, Halil (1999), 1.Baskı, İstanbul, Şule Yayınları) s.27.

⁸² **İkbal, Muhammed** Asrar-i Hudi (Çeviren: Yılmazoğlu, Beste (2014) Benliğin Sırları, 1.Baskı, İstanbul, Mutena Yayınları) s.33.

Aşk; bedenin ruha teslim olmasıdır, kalp gözüyle görebilmektir. Kalp gözüyle görenler varlığı bulabilirler. Aşk, maddeye esir olmadan, Allah'a yani sonsuz benliğe ulaşmayı sağlar. Varlık, aşktan doğmaktadır. Allah'a götüren, onu ve yarattıklarını sevdiren bir vasıtaadır. Aşk, nefsi kontrol etmek, benliğini gerçekleştirmek, varoluş mustusunu haykırmaktır. Fakat burada ifade edilen aşk Allah'ın dışındaki şeylere gönül vermek değildir, gerçek aşk insanı ilahi aşka götüren sevgidir. Allah'a âşık kişi zaten dünyalıkların geçici olduğunu anlayacak ve onlara bağlanmayacaktır.

Şimdi ise benliği güçlendiren diğer hususlardan biri olan “*Fakirlik(Fakr)*” ifadesinin ne anlama geldiğini incelemeye çalışalım. Muhammed İkbal'in ifade ettiği “*Fakr*” bizim anladığımız fakirlik mi yoksa fani dünya nimetlerine bağlılığı mı? ifade ediyor. Şimdi inceleyelim.

2.5.2. Fakirlik (Fakr)

Fakr, geniş kapsamda fani dünyanın sunduğu nimetlere bağlanmayıp, ölümlü dünyayı bir amaç olarak görmemektir. Muhammed İkbal, fani dünyayı tek başına değerli görmeyi şirk olarak saymıştır. İnsan, dünyaya bel bağlamaktan kurtulup, geçiciliğini anlamadığı sürece maddecilikten kurtulamaz. Ama bu kendini tamamen dünyadan soyutlamak olarak da anlaşılmamalıdır. Muhammed İkbal'in dile getirdiği *fakr*, insanları aşağı çeken ve aciz hale getiren bir yokluk değildir. Onun ifade etmek istediği *fakr*, hiçbir şeye sahip olamamakla birlikte her şeye sahip olanların halidir. Yani gönül yüceliğidir. İkbal, *fakr* ile bunu ifade etmeye çalışırken, *fakr*' ın en yüksek noktasında Hz. Muhammed'i görmekte ve Hz. Muhammed'in *fakr*' ı şu şekilde ifade ettiğini söylemektedir: *Fakr*, çok emek veren bir kişinin alın teri ile para kazanması, böylece kendi emeğinin karşılığını talep etmesi, sadece kendini düşünmeyip başkaları için kendisini feda etmesi, dilenmeye tenezzül etmemesi, mal ve mülkünün etkisi altında kalmaması ve zenginliğine mahkûm olmamasıdır.⁸³ Dolayısıyla önemli olanın kalp zenginliği olduğunu ifade etmektedir. Muhammed İkbal'in *fakr* ile ilgili şu sözlerine bakalım:

⁸³ Çelik, İsa (2004) Muhammed İkbal'in Tasavvufi Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s.250.

“Ey su ve çamur köleleri (insanlar) fakr, nedir? Bir doğru gidilecek yolu gören göz ve bir canlı gönül...”, “Fakr, arpa ile (en basit bir hayat şartına katlanarak) Hayber Kal’asını fethetmektir. Fakr sultanları, beyleri esir edip, atının tergisine bağlamaktadır.”, “Kendini bu aynada gör ki sana ulvi bir kuvvet verilsin”, “Dinin hikmeti fakrın gönül okşayıcı zevklerinden, dinin kuvveti yine fakrın her şeyden müstağni olmasından neş’et eder.”, “Ey genç, gönlünden Allah’tan gayrı her şeyi çıkar. Bu eski dünyayı bir yere fırlat.”, “Yeni bir cihan vücuda getirmek için kendini Hz. Peygamberin ayarına vurur.”⁸⁴

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere *fakr*, fani dünyaya körü körüne bağlanmadan insanın özüne dönüp, özgür kalabilmeyi başarabilmesidir. Bu nedenle İktbal açısından *fakr*, insani maddi dünyadan kurtaran, köle ruhumuzu özgür kılan, dünyeviden uzak kalıp Allah’ta fani olan bir kuvvetin durağan olmayan yönüdür.

Şimdi benliği güçlendiren unsurlardan bir diğeri olan “Yiğitlik” kavramının ne ifade ettiğini, Muhammed İktbal açısından nasıl yorumlandığını incelemeye çalışalım.

2.5.3. Yiğitlik

Yiğitlik, cesaretle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Yiğitlik olmadan hem maddi hem de manevi anlamda hiçbir şey mümkün değildir. Yiğitlik, sadece tehlikeleri göze almak değildir. Sıkıntılı durumlarda benliği bozmamak, Allah’ın rahmetinden ümidini kesmemektir. Kendisinin farkında olan insan davranışlarında da cesurdur.

Muhammed İktbal’in benlik felsefesinde yiğitlik önemli bir konumdadır. Çünkü İktbal’in büyük İslam Birliği düşüncesi ancak cesur fertler sayesinde kurulabilir. Tembel ve cesaretsiz bireyler bu önemli davanın temsilcisi olamazlar. Benlik, cesaret sayesinde haksızlığa karşı koyar, zulme başkaldırır. İktbal, Müslümanları cesaretli olmaya çağırır; Sen, kendi dünyanın kaderini yarat! ⁸⁵ Aranan kişi mücadelecî, savaşçı, alçakgönüllü ve gösterişsiz kişilerdir. “Benliğin derinliğine inenlerin iradesi ve cesareti, küçük çeşmeden denizler yarattı. Doğru söylemek ve korkusuzluktur mert kişinin düsturu. Allah’ın aslanısın, tilkiliğe yanaşmaz aslan! Hayatın naif olduğu sahilde oturma. Denize dal, dalgalarla pençeleş; ebedi hayat mücadeledir.”⁸⁶ İktbal’in yiğitlik ile ilgili sözlerinde de anlaşıldığı gibi benlik cesaretli olmalıdır. Yarın ne olacağı kaygısı taşıyan benlik, himaye altına girmekten kurtulamaz.

⁸⁴ İktbal, Muhammed Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Çulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) s.78-81.

⁸⁵ Albayrak, Ahmet (2005) İktbal Şiir Derlemesi Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul, Lamure Yayınları, s.54.

⁸⁶ Albayrak (2005) s.55.

İslam'ın özü tevhittir. Tevhidi sağlayacak Müslüman ise hakikat uğruna ölmeyi göze alabilmelidir. Muhammed İkbal bununla ilgili şunları söyler: “Kâfir kılıca dayanıyorsa, ona güven duymaktır işleri. İslam askeri kılıçsız, kalkansız da olsa savaşan erdir. Tevhidin gücü insanı seçkin hale getirir. Kulun hilkatini bütünüyle değiştirir. Onu hak yolunda hızlı yol aldırır. Damarındaki kanını şimşekten dinamik hale getirir. Korku, tamamen yok olur; dini ameller hayat bulur.”⁸⁷

Muhammed İkbal, harekete geçilmeden çözüme ulaşamayacağını farkındadır. Bundan dolayı Müslüman toplumdan harekete geçmesini ister ve şu sözlerle dile getirir: “Kendi toprağında yabancı gibi dolaşma. Kendinden bi-haber olan kişi, biraz cesaretli ol! Ben'i düşün! Çünkü sen varsın ve iki âlemin varlığı, hiçbir şey değildir, cesaretliliktir. Binbir tehlike karşısında bile dilin kalbindekini söyleyin!”⁸⁸ Sonuç olarak özetlemek gerekirse bu hareket benlikte bulunan cesaret kuvvetini ortaya çıkararak mümkün olabilir.

2.5.4. Diğer gamlılık veya Kalenderlik

Diğer gamlılık veya *kalenderlik*, kişinin kendisine duyduğu saygıyı bir başkasına da göstermesidir. Kendisi için istediği şeyi bir başkası için de istemesidir. Muhammed İkbal'e göre gerçek dindarlık kalenderliktir. Muhammed İkbal, kalenderi şöyle tarif eder: “Günlerin ferde egemen olduğu değil, aksine ferde günler egemen olmasıdır.”⁸⁹ Diğer gam sahibi olan kişi parayı, serveti amaç olarak değil araç olarak görür. Şahsiyeti, karakteri en büyük zenginlik sayan insandır. Padişahlık elbisesi içinde fakr hayatı yaşayıp, daima uyanık, daima düşünerek ayakta kalabilmektir.⁹⁰ Muhammed İkbal, para, pul, ün peşinde koşan insanlarda erdem olmayacağını, ideal benliğin ise varlık sahibi bir insan olsa dahi kendi varlığını karakteriyle ortaya koymaya çabalayacağını belirtir.

Muhammed İkbal'e göre Müslümanlığı önemli kılan en önemli özelliklerden biri, özünü yani benliğini yaşamın hareketliliği içinde kaybetmeyen ahlakından ve prensiplerinden ödün vermeyen insan tipi oluşturmaktır. Müslüman, kalender sahibi olan insandır. Dostlarına karşı pamuk gibi yumuşak ve uysal; haksızlık karşısında ise çelik gibi

⁸⁷ İkbal, Muhammed Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.96.

⁸⁸ Albayrak (2005) s.56.

⁸⁹ İkbal, Muhammed (2014) Kulliyat-ı İkbal Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s 289.

⁹⁰ İkbal, Muhammed Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.48.

saftır.⁹¹ Dolayısıyla kalender sahibi insan hayata isyan etmez, kötülüklerden şikâyet etmez. Bilakis onunla mücadele eder.

2.5.5. Arzu

İnsanın, isteklerini harekete geçiren şey arzu (istek) tir. Muhammed İkbâl, hakikati yani insan neslinin devamını sağlayan en temel unsuru ele alır. Benliğini yeniden inşa edecek insanın, özellikle diğer toplumlara göre geride kalmışlığı kendi kaderi sayan Müslüman toplulukta bu isteği uyandırmak ister. Benliğin özü; istek, yaratma ve yaratmaktan gelir. Yaşamın kalıcılığı, bir maksata bağlıdır. Hayat, arzu içinde gizlenmiştir. Kalpteki arzuyu yaşatmalıyız ki bir avuç toprak olan bu varlık bir kabir haline gelmesin. Her şeyin yaradılışında bir arzu vardır.⁹² Muhammed İkbâl'e göre arzu, benliğin kendini yenilemesidir. Eğer arzu olmazsa benlik gücünü kaybeder. Hayat tıpkı bir akarsu gibi akış halindedir. Bu akışa ancak sürekli bir arzu ile uyum sağlayabiliriz.

2.6. Benliğin Zayıflatıcıları

Benliği güçlendiren hususlar olduğu gibi onu zayıflatan, yavaşlatan, hareketliliğini sömüren, gerçek gücünün ortaya çıkmasına mani olan, benliğin düşmanı olarak değerlendirebileceğimiz, benliğe zarar veren bir takım hususlar mevcuttur. Şimdi bu hususların neler olduğunu görelim.

2.6.1. Korku

Korku, insanın kendi benliğini keşfetmesini engelleyen bir husustur. İnsanın korkması kendisine olan özgüvenini ve cesaretini yitirmesine sebep olur. Muhammed İkbâl, korkunun bilinci körelttiği, isteği öldürdüğünü, beceriksiz kıldığını, İslam âleminin değersiz hale gelmesine sebep olduğunu belirtir.

Muhammed İkbâl, korkak bir kişinin hangi konuda olursa olsun söylediği şeylerin hiçbir etkisinin olmayacağını, bunun sadece laf kalabalığı olacağını söyler. İkbâl, korku ile ilgili şöyle söyler: “ Zincirleri korkudan dolayı genişlemiş; onun için açıldığı savaşta

⁹¹ **İkbâl, Muhammed** Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) s.135.

⁹² **İkbâl, Muhammed** Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.34.

senin istediğin düzen çıkmıyor. Onu uyar, bak nasıl nağmeler yükselir. Onun feryadı, feleklerde kıyametler koparır. Korku, ölüm diyarından gelen bir gizdir. Ölümün (meng) başındaki (mim) harfi gibi içi karanlıktır. Onun gözü hayat düzenini birbirine katar. Eğer dikkatli bakarsan kalbinde her kötülüğün korkudan tevellüt ettiğini görebilirsin. Sahtekârlık, yalan hepsi korkudan güç alan kötülüklerdir. Onun gömleği yalan ve riya perdesindendir. Fitnenin ana kucağı onun eteğidir. Hikmet, azim, mücadele ile kendini güçlendirmeyen insan, kendine zıt düşe şeyi dahi kabul eder.”⁹³

Muhammed İkbâl’e göre Müslümanlar, ben Allah’tan başkasına boyun eğmem diyebilirse gerçek özgürlüğe kavuşur. Ona göre, Allah’a layık bir kul olabilmek için Allah’a yönelmiş olmak gerekir. “Dünya puthane, Halil İbrahim ise Hak adamı, bu gizli nokta sadece la-ilah’ ta vardır”⁹⁴. Kalpteki korku putunu Hz. İbrahim’ in kırdığı gibi kırmalıyız. İkbâl bu durumu şu sözlerle ifade eder: “Düşmanın seni ürkek gördü mü, bir ağaçtan gül koparır gibi kolaylıkla seni ele geçirir. Düşman silahı başına daha kuvvetle iner. Onun bir bakışı sana kılı gibi korkunç görünür.”⁹⁵ Muhammed İkbâl, tutsaklık altındaki Müslümanlara ölümün tutsaklıktan daha yüce olduğunu hatırlatır. Sonuç olarak korku, benliğin kendini gerçekleştirebilme imkânından onu mahrum bırakır.

2.6.2. Kölelik

Kölelik, benliğin gelişmesini önleyen en büyük zayıflıklardandır. Çünkü kölelik insanı kendisinden uzaklaştırır. Aslında korkaklıkla kölelik birbirini tetikler diyebiliriz. Kendine güvenini kaybeden insan ya da başkalarını taklit eden insan köleleşmektedir. Muhammed İkbâl’e göre benlik sınırsızdır. Onu yaratan Allah bağımsız yaratmış ve insanı özgürlüğe düşkün kılmıştır. Allah, yarattığı kullarının kendinden başkasının önünde eğilmesini istemez. Bu anlamda tevhit, insanın fani dünyada bağımsız yaşaması demektir. O halde tevhitte gönül bağlayan birey ya da topluluk asla baskı altında yaşayamaz. Muhammed İkbâl’e göre, İslam özgürlük bildirgesidir. “Cansız tenden ne hayr gelir ki...

⁹³ İkbâl (2005) s.99.

⁹⁴ İkbâl, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebraîl Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.83.

⁹⁵ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Schimmel Annemarie (1999) Cavidname, 1.Baskı, İstanbul, Kırkambar Yayınları) s.105.

Gönül, kendini göstermede mahrumdur. İnsan, kendini bilmeden ölüp gider. Cebrail'i kendine köle edersen o, gökten iner ve emrine girer.”⁹⁶

Muhammed İktbal, Müslümanların başka bir milletin himayesi altında yaşamasına karşı çıkar. O, Batılı devletlerin değer yargılarından ziyade eğitim, bilim gibi alanlarda nasıl ilerleme kaydettiğine dikkat çekip, Müslümanların kendilerinden ödün vermeden benliklerini keşfedip bir uyanışa geçmesini istemektedir. Müslüman birliği, emperyalizm esaretini yıkmalı; bilimini, sanatını, hukukunu geliştirmeli ve bir daha yaşadığı bu acı esaret zulmünü yaşamamalıdır. Muhammed İktbal, köleliğin insana olan olumsuz tesirini şu sözleri ile ifade etmiştir: Bir toprak âlemi ki parlak, fakat içinde huzur ve rahat yok. Çehresi kölelikten dağ olmuş. İçindeki insanlar, oltaya tutulmuş balık gibi Allah'ı öldüren, Adem' e tapan bir insanlık.⁹⁷

Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, İktbal derin ve yürek acıtan kelimelerle köleliği betimlemeye, İslam toplumunu bilinçlendirmeye çalışmıştır. Sonuç itibariyle, köle olan bir benlik ve bu benliğin oluşturduğu toplumlar yok olmaya mahkûmdur.

2.6.3. Dilenme (Su'al)

Muhammed İktbal, bu kelimeye yalnızca el açıp dilenmeyi değil, başkalarının kazandıklarına yönelen her türlü istek ve faaliyeti ifade eder. İktbal'e göre, diğer insanların maddi veya manevi değerlerini alıp hazıra konan kimse dilenci olur. Dilencilik, Kur'an ilkelerine tamamen terstir. Kur'an tevhit anlayışıyla insana Allah'tan başkasına el açamamayı, hiçbir güç karşısında boyun eğmemeyi ister.

“Ancak sana ibadet eder, yalnız senden yardım dileriz”⁹⁸ ayetinde de belirttiği gibi; Allah kendisinden başka birinden bir şey istemeye razı olmaz. Muhammed İktbal bu konuda şöyle söylemektedir:

⁹⁶ İktbal, Muhammed (2014) Kulliyat-i İktbal Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s 361.

⁹⁷ İktbal (2014) s 285-286.

⁹⁸ Fatiha, 1/4.

‘‘Artık ne kadar makam ve mevki dileneceksin?

Çocuklar gibi sopadan ata bineceksin?

Ömer gibi deveden kendin in de,

Başkalarına minnet etme

Yücelere gözünü diken bir yaradılışı,

Başkalarının lütfu insanı alçaltır.’’⁹⁹

Bu dizelerden de anlaşılacağı üzere Muhammed İkbal, başkalarından bir şey istemeyi benliğe karşı olarak görmektedir. Bundan dolayı, kişinin kendi kendisine yeter olması gerektiğini ifade etmektedir. İkbal’e göre insan çok ulu bir varlıktır. Bu ululuğa zarar vermekten, bu yüksekliği ayaklar altına almaktan korumak ister. İkbal, başkalarına muhtaç olmayı Hz. Muhammed ümmetinden olanlara yakıştıramaz. Çünkü kimseye boyun eğmeyip karnına taş bağlayan bir peygamber bizim rehberimizdir. Bu yüzden ona layık davranmalı, onun gibi onurlu olmalıyız.

İslam varoluşçusu olarak vasıflandırabileceğimiz Muhammed İkbal, tevhit sınırları içerisinde bir şahsiyet modeli geliştirme isteğindedir. Bu şahsiyet yeterli olgunluğa erişmiş ve cüretkâr olmalıdır. Özgür ve kuvvet sahibi olmalıdır. Bu sebeple de İkbal, benliği zayıflatacak her davanın karşısındadır.

2.6.4. Soysopla Övünme/ Kabilecelik

İslam, soysopla övünmeyi tevhit inancına aykırı saymaktadır. Soysopla övünme, ırkçılığı da beraberinde getirir. Muhammed İkbal’e göre önemli olan önce ben insanım diyebilmektir. Muhammed İkbal’e göre Müslümanlar Hz. İbrahim’in dini ve ünü sayesinde ulus olmuşlardır. Bu sayede birlik ve beraberlik içerisindeyler. Yoksa ne vatan ne de ırk sayesindeyler. ‘‘Eskiden iblis ateşten yaratılmıştı, şimdinin iblisleri ise topraktan yaratılmışlardır, bu yüzden bugünün iblisleri insanı toprağa bağlıyorlar.’’¹⁰⁰ İkbal’e göre ırkçılık, İslam milletini himaye altına almak için emperyalistlerin kurduğu bir tuzaktır.

⁹⁹ **İkbal, Muhammed** Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.39.

¹⁰⁰ **İkbal, Muhammed**, Zarb-ı Kalim (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.76

Cavidname’ de İkbâl: Batı’nın büyüüne kapılma, tamamen aldatmaca. O birliği, beraberliği değil ayrımcılığı öğretti’’¹⁰¹ demiştir.

Batı kendi birliğini kurarken, İslam toplumuna da ırk davası gütmeyi, birbirleri ile çatışmayı, toplumun ayrışmasını hedeflemiştir. Muhammed İkbâl, “Ey bilen dostum, ballı petek yuvalarında bak de bundaki derin anlamı anla. O bal, çiçekten alınmış damla; şehla nergisten bir damladır. Ancak bu demiyor ki ben nilüferden toplandım. Halkımız İbrahim’in petegidir. Balımız, İbrahim’in imanındır. Eğer soysop millet mefhumunun bir cüz’ü sayıyorsan, kardeşlik işini rahmedersin Toprağımızda sen kök tutamazsın. Lakin fikrin daha Müslümanlaşmamıştır.’’¹⁰² Biz Hicazlı sevgiliye gönül vermişiz. Bizi bir araya getiren O’dur. Yalnız onun sevgisi bizi birbirimize bağlamaya kâfidir. Gözümüze onun şarabının keydi kâfidir. O şarabın sarhoşluğu kanımıza kadar işlemiştir. O, eskiyi yok etmiş ve yeniyi yaratmıştır. Onun aşkı topluluk sermayesidir. Kan gibi milletin damarındadır.¹⁰³ İslam inancına sahip bir insan, kendini ırkçılık gibi ötekileştiren bir hastalıktan uzak tutmalıdır. Çünkü İslam soy temeline değil, insanların birliği ve eşitliği ilişkisi üzerine kurulan bir dindir. Yani tevhit dinidir.

2.6.5. Yeis (Ümitsizlik)

Muhammed İkbâl, umut dolu, güçlülere karşı mücadele eden, içindeki heyecanı yitirmeyen insanı arar. Pes etmiş, bıkmış insan İkbâl’in hedefini gerçekleştiremez. *Yeis*, benliğin gelişimi için buhranlı bir duygudur. Benlik, ümitsizliğe kapıldığında yok olur.

Ümitsizlik içinde olan bir benlik manevi anlamda da gücünü sağlayamamıştır. *Kur’an-ı Kerim*’de insanın yeis içinde olmaması üzerine pek çok ayet görebiliriz. Zaten İkbâl’in asıl rehberi *Kur’an-ı Kerim* olduğu için o da *yeis* ile ilgili söylediği sözlerinde ayetlerden güç alarak söylemiştir. Yeis ile ilgili ayetler şu şekildedir: “ De ki: Ey haddi aşarak nefslere zulmetmiş kullarım! Allah’ın rahmetinden ümidinizi yitirmeyin. Kuşkusuz Allah bütün günahları affeder. Kuşkusuz o, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet

¹⁰¹ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.262.

¹⁰² İkbâl, Muhammed Kulluk (Çeviri: Tarlan, Ali Nihat (2006) Kulluk Kitabı, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları) s.190.

¹⁰³ İkbâl, Muhammed Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.99.

edidir”¹⁰⁴ “Melekler, seni hakikatle müjdeliyoruz, sakın Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz.”¹⁰⁵ Bu ayetlerden de anlaşılacağı gibi, benlik, “ben mahvoldum” ya da “küçük dağları ben yaratmışım” dediği an da değerini kaybetmiştir. İkisi de *ifrat* ve *tefrit* sınırında yer alır. Benlik ümitsizliğe kapıldığı an bütün yeteneklerini kaybeder. “Allah’tan sabır ve “*salat*” ile yardım dileyiniz”¹⁰⁶ ayeti her zaman benliğin ümit içinde olması gerektiğini belirtir. Bundan dolayı, İkbâl’e göre benlik zorluklardan kaçıp rahatı seçen değil, rahattan kaçıp zorluğu seçip ümit içinde olan yaratıcı bir birliktir.

Sonuç olarak benlik kavramını destekleyen ve zayıflatan unsurları felsefî yönden ele aldığımız benliğin kuvvetlenmesi *Mutlak Ego* ile metafiziksel bir iletişim kurmak ve daimi bir beraberlik sağlamakla mümkün olabilir. Bu mümkünlüğü hâkim kılmak için de yukarıda saydığımız benliği güçlendiren hususlar dikkate alınmalıdır. Muhammed İkbâl’e göre milletlerin özünü yitirmesi, benliği kuvvetlendiren şeylerin terk edip zayıflatan unsurlara ağırlık verilmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁰⁷ Benlik ne kadar zayıflarsa *Mutlak Şuur*’dan o kadar uzaklaşır. Kendi varoluşsal amacını yitirir. Amacını yitiren insanın bir yaşam felsefesi ortaya koyması mümkün olmaz.

Bu bölümde Muhammed İkbâl’in yetiştiği dönem şartlarını ele alarak onun felsefesini anlamaya ve anlamlandırmaya çalıştık. Bireyin benliğinin ne anlama geldiği üzerinde durarak, benlik felsefesinin metafizik boyutunu ele alıp, benlik ile ilgili kavramları inceleyip, benliği güçlendiren ve zayıflatan hususları gördük. İkinci bölümde ise yapacağımız şey, İkbâl’in benlik ve ahlak ilişkisi üzerinde değerlendirmelerde bulunup, ahlak olgusu altında onun din felsefesini inceleyip, tevhit ilkesine yansımalarını ele almaya çalışacağız

¹⁰⁴ **Zümer**, 39/73.

¹⁰⁵ **Hicr**, 15/53.

¹⁰⁶ **Bakara**, 21/ 53

¹⁰⁷ **İkbâl, Muhammed** Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.47.

3. MUHAMMED İKBAL’İN AHLAK ANLAYIŞI

Tezimizin üçüncü bölümü olan Muhammed İktbal’in ahlak anlayışına değinmeden önce tezimizin içinde onun konumunu görmek önemli olacaktır. Ahlakın benlik ile ilişkisine ya da daha doğru bir ifade ile ahlak anlayışı içerisinde benliğin rolünü ele almaya çalışacağız. Ancak ele almadan önce felsefenin ne olduğuna değinmek yerinde olur. “Felsefenin varlık, bilgi ve değer üzerine sistemli, tutarlı, rasyonel ve eleştirel bir düşünce olduğunu söylemek mümkündür.”¹⁰⁸

“İnsan, iyi-doğru ve güzel değerleri kültür çatısı altında korur. Değerler alanı çoklu bir birlikten ortaya çıkar. Çok olmasını *ontolojik*, *epistemolojik* ve *aksiyolojik* yönüyle, tek olmasını ise tüm bunları değer çatısı altında toplayabilmesinde görmek mümkündür.”¹⁰⁹ Muhammed İktbal ise bu çatıyı din temelli kurmaktadır. İktbal’i din felsefesi yapmaya sevk eden olay, İslam dünyasında dini düşüncenin geçen son 500 yıl içinde durgun ve hareketsiz kalışydı.¹¹⁰ Muhammed İktbal şöyle diyor “Modern tarihin en çok söz edilen görünümü, İslam dünyasının ruhen batıya doğru yaklaşmasıdır. Bu yanlış bir düşünce değildir ki Avrupa kültürü İslam kültürünün bir parçasıdır. Ancak bizim çekimser kaldığımız nokta, Avrupa’nın parlak görünüşünün bize engel teşkil edip bu kültürün nihai yüzünü görmemize mani olma düşüncesidir.”¹¹¹ İslam’ın dünyaya kardeşlik kavramını öğrettiği kabul edilmiş bir gerçekliktir. Bu dünyada doğmuş insanlarda hiçbir fark yoktur. Bütün insanların eşit olması İslam’ın öğrettiği bir derstir.¹¹² Kısaca iman ahlakın temelidir. Ahlak alanına giriş ise ancak iman ile olur.

Muhammed İktbal’e göre ise ahlak, bütün benlik ve ilahi emirlere teslim olmaktır. Benliğini *Mutlak Ben*’e bağlamaktır. Bu bağlanma sayesinde mutlak özgürlüğe ulaşmaktır. Mutlak hakikatle doğrudan temas kurmasıdır ve bu şekilde bir kişilik kazanmasıdır. Bu kişilik ise, ahlaki bilincin derinliklerinde duyarlılık kazanır.¹¹³ Bu durum iman

¹⁰⁸ **Kala, Muhammed Enes** (2018) İnsandan Değere Değerden İnsana, 1.Baskı, Ankara, Eski Yeni Yayınları, s.19.

¹⁰⁹ **Kala** (2018) s.28.

¹¹⁰ **İktbal, Muhammed** (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.7.

¹¹¹ **İktbal** (1977) s.7.

¹¹² **Dar, B.A** (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore, s.51.

¹¹³ **Akyıldız, Gülfem** ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İktbal’in Benlik Felsefesi’: Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

kendisidir. Ve Muhammed İkbal'e göre yokluktan var olmaya geçiştir. İkbal'in konuya ilişkin önemi ve konumuza değindikten sonra şimdi ahlak olgusunu ele almaya çalışalım.

3.1. Ahlak Olgusu

İnsan etrafında bulunan, varlık ve olaylara hem olgusal olarak hem de değer açısından bir davranış sergiler. Bunun sonucu olarak da varlık ve olaylara hem olgusal yargılar verir, hem de onlar hakkında “değer” yargılarında bulunur. Bu tarz değerlendirmeler bizi ahlak olgusuna götürür. Daimi olarak kendi ve başkalarının tutumları hakkında hüküm veren insanlar, bazı eylemleri benimseyip onlara “doğru” veya “iyi” ismi verirken; diğer eylemleri hoş görmez, kabul etmez, onlara “yanlış” veya “kötü” adı verirler.¹¹⁴

İnsan hayatına yayılmış böylesine yargılar, insanoğlunun iradi eylemleriyle ilgili olan ve temelde “iyi” ve “kötü” meselesini içeren bir konuyu, ahlak olgusunu ortaya çıkarır.¹¹⁵ Bizler yaşadığımız dünyada doğru veya yanlış kararlar veririz. Verdiğimiz bu kararlar yalnız bizi etkilediği gibi çevremizdeki insanları da etkiler. Burada bir sorumluluk düşüncesi doğar. Bu sorumluluk düşüncesi de ahlak olgusu üzerine inşa edilir. Bizler, sağlıklı bir sosyal hayata devam edebilmek için davranış kurallarına ve ilkelerine uymalıyız. Kuralların ve ilkelerin olmadığı toplumlar kaosa sebep olur. Bizler bu kuralları seçip seçmeme hakkına değil, onların sahip oldukları şartlar altında hayatın gereksinimimizi karşılar şekilde makul olmalarını seçebiliriz. Bu yüzden ahlak, sosyal bir kuvvettir.¹¹⁶ Genel itibarıyla devletin ve toplumun gelişmesi ahlak anlayışının gelişmesi ile tamamen doğru orantılıdır.

Tarih boyunca insan toplumlarının ahlaki standartları değişmiş; insanların takip ettikleri adetler, bugünün modern insanının hayat standartlarına doğru gelişmiş ve önemli değişiklikler arz etmiştir.¹¹⁷ Günümüzde bile değerlendirdiğimizde eski, ilkel kabul edilebilecek ahlaki değerler mevcuttur. Bu nedenle ahlak, hayatın bizatihi kendisinden ve kendisiyle gelişmektedir.¹¹⁸ Ahlak alanı, yaşamla birlikte dinamik olan bir alandır. Ahlak problemi, sadece ahlak problemi değil; sosyal, ekonomik, politik ya da uluslararası bir

¹¹⁴ **Türer, Celal** (2005) William James'in Ahlak Anlayışı, 1.Baskı, Ankara, Elis Yayınları, s.87.

¹¹⁵ **Türer** (2005) s.87.

¹¹⁶ **Harman, Gilbert** (1977) The Nature of Morality, 1.Baskı, New York, Oxford Press, s.61.

¹¹⁷ **Türer** (2005) s.88.

¹¹⁸ **Titus H. Harold** (1967) Living Issues in Philosophy, 1.Baskı, London, s.376-7.

problemdir. Bunun en iyi örneğini Muhammed İkbal'in ahlak anlayışında görebiliriz. Hem doğduğu topraklarda eğitim alıp hem de Batı ülkesinde kendini yetiştirmesine rağmen daima kültürüyle, değer yargılarıyla Müslümanlık anlayışına bağlı bir ahlaki fert örneğini göstermiştir.

Çağdan çağa, dönemden döneme, toplumdan topluma ahlak olgusu ile ilgili pek çok farklı tanımlar mevcuttur. Örneğin, Antik çağda ahlakçı, bir nasihatçi özelliğiyle ortaya çıkıyordu. Orta Çağ'da egemen olan ahlak anlayışı dinden kaynaklanırken, Modern Çağ'da Kant'tan beri, ahlak artık yalnızca önceden kabul edilen ahlak ilkelerini rasyonel bir anlayışla sistemleştirmeye sevk etmiştir.¹¹⁹ Günümüzde ise yeni bir kuram ortaya koymak yerine, var olan kuramların temel kavramlarını izah etme gayretindedir. Sonuç olarak ahlak olgusu konusunda iddia edilen düşüncelerin farklılığı, hatta zıtlığı olmakla birlikte bunların ortak bir noktada bir araya geldikleri belirtilmelidir. Bu ortak nokta ise “*ahlaklılık*” olgusudur.¹²⁰ Ahlak olgusu üzerine bir çalışma demek olan etik, insan davranışlarının arzu edilen formları altında yatan ilkelerle ilgili normatif bir çalışmadır.¹²¹

Bu bölümde ahlak olgusunun ne olduğunu, ahlakın mevcudiyetini, bizim için ne ifade ettiği üzerinde durarak değerlendirmelerde bulunduk. Şimdi ise ona temel olabilecek verileri ortaya koyarak ahlak anlayışı düşüncesindeki metafizik kavramını ele alıp, Muhammed İkbal'in süreç felsefesine değinip ahlak ve metafizik başlığı altında onun uzanımlarını tespit ve tahlil etmeye çalışacağız.

3.2. Ahlak ve Metafizik

“Metafizik, kendi başına var olan hakikati, her şeyin varoluşu için kendisine bağlı olduğu, bağımsız ve kendi kendisini belirleyen varlığı; her tür varoluşun dayanağı ya da sebebi olan aşkın bir hakikati ele alan disiplindir.”¹²² Metafizik, Muhammed İkbal'de karşımıza süreç felsefesinin bir dalı olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhammed İkbal'i metafizik ve ahlak açısından değerlendirebilmemiz için onun süreç felsefesine kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

¹¹⁹ Harman, Gilbert (1977) The Nature of Morality, 1.Baskı, New York, Oxford Press, s.66-67.

¹²⁰ Türer, Celal (2005) William James'in Ahlak Anlayışı, 1.Baskı, Ankara, Elis Yayınları, s.90.

¹²¹ Titus H. Harold (1967) Living Issues in Philosophy, 1.Baskı, London, s.376.

¹²² Cevizci, Ahmet (1999) Paradigma Felsefe Sözlüğü, 3.Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları, s.591.

Değişimin ve oluşun daha temel olduğunu iddia eden ve varlığı, nesneleri süreçler yoluyla anlamaya çalışan süreç felsefesinin her şeyden önce genel anlamıyla metafizik bir felsefe olmasından ve Muhammed İkbal'de metafiziğin bir zemin işgal etmesinden ötürü bu konuya değinmemiz konuyu daha iyi idrak etmemiz açısından yerinde bir karar olacaktır. Genel tabiriyle süreç felsefesi, değişimin, hareketin ve oluşun daha temel olduğunu, varlık alanının durağan yapılardan ziyade olaylardan ve süreçlerden meydana geldiğini savunan metafizik bir pozisyonudur.

İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası adlı felsefi görüşlerini bir bütün halinde ortaya koyduğu eserine bunlarla bağlantılı olarak “‘Var olduğumuz kâinatın kimliği ve genel özü nedir? Kâinatın kuruluşunda kalıcı bir öge var mıdır? Evrene hangi şekilde bağlıyız? Kâinattaki yerimiz ve işgal ettiğimiz konuma yakışan davranış şekli nedir ?’”¹²³ sorularıyla başlıyor. Varlığın bir ve daimi olarak, diğer taraftan da çok ve değişken olarak görülebilmesi, Antik Yunan düşünürlerinin zihinlerini işgal ettiği gibi modern düşünürleri de meşgul etmiş, bu ikisinin uzlaştırılması bakımından birçok kozmoloji meydana getirilmişti ve bu duruma bir istisna teşkil etmiyordu. Ancak Muhammed İkbal'in görevi çağdaşlarındakinden daha zordu. Çünkü o sadece birliği ve çokluğu uzlaştırmakla ve sınırlı *ben*'lerin Mutlak Ben ile olan ilişkilerini açıklamakla kalmayacak, aynı zamanda ele aldığı konuları Kur'an'ın öğretileriyle de uyumlu kılacaktı. Hem modern bilimi kendine temel alacak hem de felsefenin/metafiziğin, dinin/teolojinin ve bilimin tutarlı bir bütün halinde birbirlerine kenetlendiği bir düşünce geliştirmek durumundaydı. İşte bu noktada onun bu düşüncesi yukarıda da bahsettiğimiz gibi süreç felsefesini ortaya koymasına sebebiyet verdi.

Süreç felsefesinde ahlak ve dinin kaynağı Tanrı'dır. Ahlaki değerler süreçte, Tanrı ve insan ilişkisinde değerler olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhammed İkbal'e göre Tanrı süreçle birlikte kendisini bütünlüğe doğru yönlendiren değil, Mutlak olan tüm kâinatı kuşatmaktadır. Bu düşünceye göre âlem ve tüm diğer varlıklar Mutlak Şuur'un davranışlarıdır. İkbal, buna Sünnetullah kavramını kullanır. Muhammed İkbal, Kuran'ın verileriyle modern bilimin getirdiklerini kendine has yöntemiyle birleştirir. Nitekim o, aynı gerçekliğin farklı perspektiflerle peşinde olduklarını düşündüğü dinsel ve bilimsel düşüncenin uzlaştırılmasında, ikincisinin birincisini açıklayıcı potansiyelini vurgulayarak

¹²³ **Raschid, M.S** (1986) *Iqbal's Concept of God*, 2.Baskı, London, KPI press, s.72.

dinsel bilginin bilimsel şeklinin oluşturulmasının gerekliliğine dikkat çeker.¹²⁴Kısaca özetlersek Muhammed İkbāl'e göre Allah her şeyi kapsayan varlık olmasından ötürü adalet ve iyiliğin, düzenin dayanağıdır. Kâinatta bulunan kötülükler ise Allah katında iyilerin var olmasının bir sonucudur. Bu iyilikler de özgürlük; ibadet ve tevhit ilkesi gibi ahlaki değerlerle kendini gösterir.

3.2.1. İnsan Hürriyeti ve Ahlak

Muhammed İkbāl, zamanı organik, birbirinden ayrılmayan bir bütünlük olarak görür. Geçmiş, olmuş bitmiş olayların zinciri değil; aksine şimdiki zamanda da etkilidir. Gelecek de karşımızda bulunan ve ulaşılacak bir menzıl değildir. Geleceğin önümüzde duruyor olması onun imkân olarak mevcut olmasından kaynaklanır. Kur'an'daki kader veya takdir kelimesi organik bir bütünlük olan zamandır.¹²⁵ Hürriyet kavramını tam anlamak için kader kavramının üzerinde durmalıyız.

Kader ne geçmişimizi silip atar ne de geleceği mutlak olarak gidilmesi gereken bir menzıl olarak görür. O, şimdiki zamanda ilerleyen ve her an değişebilen organik bir bütünlüktür. Durağan değildir. Kader, kendi içinde imkânlar barındırır ve bu imkânlar ortaya çıkmadan önce bütüncül zamandır. Bu zaman nedensellik zincirlerinin koparılıp atıldığı bir zamandır. Kader, düşünülüp ve hesaplandıktan sonra sunulan olaylar zinciri değildir. Zaman olarak görülen kader, eşyanın özüdür.¹²⁶ Kur'an'da "Allah her şeyi yaratmış ve kaderini tayin etmiştir"¹²⁷ buyrulmaktadır.

Muhammed İkbāl'e göre, kader dışardan müdahale ile bulunan bir şey değildir. Gerçekleşecek olan onun içinde bi'l kuvve halinde bulunan, dışarıdan bir zorlama bulunmaksızın bi'l fiil hale gelen imkânlar bütünüdür. Bu durumda kader, önceden belirlenmiş olayların gerçekleşmesi; belirlenen olayların ard arda ortaya çıkması değildir. Zaman, hayatta her an değişebilen bir bütünlüktür; yeniden ve önceden bilinmeyen şeylerdir. Bu durumun aksi düşünüldüğünde ne yenilik ne de gelişmeye olanak

¹²⁴ İkbāl (1977) s.1.

¹²⁵ Akyıldız, Gülfem 'Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbāl'in Benlik Felsefesi': Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

¹²⁶ İkbāl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.92.

¹²⁷ Kamer 54/49.

kalmayacaktır. *Kur'an*'da ‘‘O, her gün bir iştedir’’¹²⁸ buyrulmaktadır. Bir zamanda olmak, olayların bir zincirle birbirine bağlı olması değil, her an onu yaratmak ve bu yaratma da  zg r olmaktır. Yaratıcı faaliyetler aynı zamanda  zg r faaliyetlerdir. İnsanın eylem sahasına çıkmasını ahlakla eş gören Muhammed  kbal, insanın bu eylem sahasında daima yeni bir şeyler üreten bir insan profili çizer. İnsanların yanlış kader algısını yani Nietzsche'nin bengi görüşü gibi her şey olup bitmiş gibi bir izlenimi silip atmak ister.¹²⁹ çünkü her şey önceden belli ve insanın bu konuda yapacağı bir şey yoksa insanın ahlakından da söz edemeyiz.¹³⁰ Muhammed  kbal, yanlış kader algısını eleştirirken doğru kader algısını *Cavidname*' de şu şekilde dile getirir:

‘‘İşimiz  mit ve korkudan başka bir şey değil

Teslimiyet ideali herkesin harcı değil!

Diyorsun ki ‘‘olacak buydu’’, oldu

Aslında işler kanuna bağlıydı, oldu

Yazgının anlamını az anlamışsın

Ne benliği ne de Tanrı'nın farkına varmışsın

Gerçek müminin Tanrı'dan niyazı

‘‘Biz uyarız sana sen de uy bize! ‘‘olmalı

Onun azmi Hak yazgısını belirler

Savaşta oku, Hak oku gibi işler!’’¹³¹

Muhammed  kbal'e göre ego kendini kabiliyetlerine uygun bir şekilde geliştirebilir. İnsan bu kabiliyetlerine uygun bir şekilde geliştirdiği zaman kendi kaderini de değiştirir.  kbal, kaderi mekanik bir olayla bütünü olarak görmez. Kaderini değiştirmek insanın elinde olduğundan dolayı, durağan hayattan insanın kendini kurtarması ve dinamik hayata adım atması gerekir. Sonuç olarak ahlaki değerin nitelikleri, fertlerin ahlaki değerlendirmeleri bağlamında oluşur.

¹²⁸ **Rahman**,55/29.

¹²⁹ **Akyıldız, Gülfem** ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed  kbal'in Benlik Felsefesi': Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

¹³⁰ ** kbal** (1977) s.84.

¹³¹ ** kbal, Muhammed** Cavidname ( eviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.155.

3.3. Din ve Ahlak

Muhammed İkbâl, ahlak ve dinin bizim evreni algılayışımızla ilgili takındığımız tutum ve davranışla bağlantılı olduğunu söyler. Tıpkı İkbâl'in, düşünce bakımından etkilendiği James'in ifade ettiği gibi; "Hem dinin hem de ahlakın birbirleriyle ilişkisinin zemininde evreni nasıl kabul ettiğimiz yatar."¹³² Eğer aralarındaki ilişki böyle ele alınırsa din ve ahlak birbirine çok yakındır.

Ahlak ve din arasındaki ilişkiyi ele aldığımızda Muhammed İkbâl'in benlik felsefesinin köşe taşlarından birinin ahlak olduğunu görebiliriz. İkbâl, kötülük problemini "Bütün hayırlar ve iyilikler O'nun elindedir"¹³³ ayetinden yola çıkarak açıklarken, ilahi iradenin iyi olmasının bir sorun oluşturacağını söyler. Modern zihniyetin telakkisinde evrenin tamamında bir kötülük, acı ve haksızlık bulunmaktadır. Muhammed İkbâl'e göre haksızlık sadece insanla ilgili bir durum iken acı çekme evrenseldir. Ancak İkbâl şunu da belirtir ki, insan inandığı şeyi uğruna da şiddetli acılarla yüz yüze gelebilir.¹³⁴ İkbâl, manevi ve ahlaki öte yandan da maddi ve bedeni şer ile karşılaştığı hakikatine inanmaktadır. Çünkü şer bütün açıklığıyla ortadadır. Öyleyse külli kudret ile O'nun iyilikseverliğini nasıl bağdaştırabiliriz, ortak nokta nasıl bulunabilir? Muhammed İkbâl için bu konu Allah kavramını taşıyan dinlerin mühim bir sorunudur.¹³⁵ İyimser bakış açısına göre dünyadaki her şey yerli yerindeyken, kötümser bakış açısına göre dünya kötülüklerin hâkim olduğu ve bir türlü bitmek bilmeyen bir yerdir. Ancak iyimser ve kötümserlik bakış açısıyla bir yere varamayız. Çünkü insan zihni eşyayı parçalar halinde anlar. Tabiattaki ne iyiliği ne de kötülüğü bir bütün halinde anlamlandıramayız. Ayrıca Kur'an'ın bildirdiğine göre ne iyimserlik ne de kötümserlik vardır.

Kur'an'a göre âlem hep bir iyileşme sürecidir. Yani iyiye doğru seyrederken aynı zamanda insanın sonunda kötülüğe üstün geleceğini bildirir.¹³⁶ Muhammed İkbâl, kötülük problemini Adem' in düşüşünü anlatan kıssa ile açıklarken, bu kıssaya yüklenen anlamlardan şikayet eder. Kur'an'ın kıssaları zamanın şartlarına uygun şekilde anlamlandırılabilir. Kur'an milletlerin doğuşuna, büyümesine ve ölümüne ışık tutan bir kitap

¹³² James, William (1985) The Varieties of Religious Experience, 1.Baskı, New York, Penguin Press, s.41.

¹³³ Ali İmran 3/26

¹³⁴ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.114.

¹³⁵ İkbâl (1977) s.80.81.

¹³⁶ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.115.

olarak okunmalıdır.¹³⁷ Kur'an'ın amacı insana ahlaki ilkeleri vermektir. Bunu Kur'an'ın yer ve isimlerine bazen az bazen de hiç yer vermemesinden anlıyoruz. Kişi ve yer isimleri Kur'an'ın vermek istediği mesajın anlam çerçevesini daraltabilmektedir. Bundan dolayı Kur'an'da ayrıntılara fazla yer verilmemektedir.

Muhammed İktbal, insanlardaki kötümser görüşün sebebini insanın tabiatı hâkimiyeti altına alamamasından kaynaklandığını düşünür. Yeryüzüne sahip olamayan insan bu başarısızlığını âlemin kötülüğüne yorarak böyle bir dünya görüşüne sahip olur. İktbal'e göre iyilik zorla olmaz; iyilik ahlaka, insanın kendini özgürce teslim etmesidir. Çünkü ahlakın olduğu yerde özgür irade olması gerekir. İnsan özgür olmazsa yaptıklarından sorumlu tutmak haksızlık olur. Eylemleri mekanikleşmiş, sabit olan bir insandan iyilik meydana gelmez. Dolayısıyla Muhammed İktbal, özgürlüğü iyiliğin şartı olarak görür. Allah, insana özgür irade verip ve ona seçim hakkı tanımıştır. İnsana seçme hakkı verilmesi bir anlamda risk almaktır. Çünkü insanda iyiliği seçme hakkı verildiği kadar kötülüğü seçme hakkı da vardır. Bu Allah'ın insana olan güvenini gösterir. Aynı zamanda bu Allah'ın insanı sınamasıdır. Nitekim Kur'an'da "Biz sizi kötülükle ve iyilikle imtihan edeceğiz"¹³⁸ buyrulmaktadır. İnsanın bu imtihanı başarıyla verebilmesi için kendi kabiliyetlerine göre kendini geliştirmesi gerekir. İyi ve kötü ne kadar birbirleriyle zıt kutupta bulunsalar da bir bütün içindedirler. Bu bütünlük için de insanın daima iyiyi seçmesi ve ahlaki yönden olgunlaşması beklenir. İnsan özgür iradesiyle iyiyi seçmesi insanın ahlaki açıdan olgunlaştırdığı gibi yaptıklarının sorumluluğunu alma bilincini vermektedir.¹³⁹ Kur'an'da da bahsedilen bu ayetlerin amacı insanın bilgisini ortaya koymaktır.

Muhammed İktbal'e göre ağaç; insanın bilgisinin sembolüdür. Adem'in bu ağaçtan yemesi yasaktır. Çünkü onun sonlu ego olması kabiliyetleri ve duyu organları ile bu bilgiye karşı sabırlı olması gerekiyordu. Dolayısıyla Adem, kötü olduğu için değil; aceleci olduğundan dolayı bu bilgiye hemen ulaşmaya çalışmıştır ve cennetten kovulmuştur. Dolayısıyla Adem'in düşüşü ona ceza vermek değil, şeytanın amacını boşa çıkarmak içindir. Allah, insanı kendini geliştirebileceği bir ortama yerleştirmiştir. İnsana düşen görev de bu kabiliyetlerini geliştirmesidir. İnsanın hayatı, bilgisi sürekli kendisini geliştirmesine bağlıdır. Bu egoyu durağanlıktan kurtararak dinamik hayat sahasına çıkarır. İnsan bunun

¹³⁷ Dar, B.A (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore, s.61.

¹³⁸ Enbiya, 21/35.

¹³⁹ İktbal (1977) s.119.

için durmadan ve olağanca gayretiyle mücadele etmelidir. Bu da deneme yanılma yoluyla olmaktadır.¹⁴⁰

Muhammed İkbâl'e göre hayır ve şer birbirinin karşıtı olmasıyla birlikte, bir bütünün parçası olarak kendi içinde bulunuyorlar. Aslına baktığımızda bağımsız hakikat diye bir şey yoktur. Çünkü gerçekler sistematik bir bütündür. Bütünün parçaları karşılıklı ilişkileri ile idrak edilebilir. İnsanın acı dolu fiziki çevreye katılması; cezalandırmak için değil, onu daimi bir gelişmenin mutluluğundan yoksun bırakmamak içindir. Bundan dolayı sonlu olan ben, zenginleşen hayatı mücadele ile devam edecektir.¹⁴¹

Benlik niteliğine sahip bir yaşam tarzı özümseme benliğin sınırlılığından kaynaklanan eksiklik ve yetersizliği kabul etmek demektir. Bu yetersizlik ve eksiklikte ancak ahlakla tamamlanabilir

3.3.1. Dua ve İbadet

Muhammed İkbâl'e göre insan sadece tasavvurlarla yetinmekle kalmaz. Aynı zamanda inandığı şeyin bilgisine ulaşmaya ve onunla yakın ilişki kurmaya çalışır. Mutlak Ego ve ilişki ise ibadet ve dua dillerinde tezahür eder. Sonsuz egonun onu ebedi bir yaşamla temasa sokması her tür deneyimin daima güvenilir bilgi vereceği anlamına gelmez.¹⁴² İbadet her insanı farklı şekillerde etkiler. Hz. Peygamber de en yüksek mertebeye çıkan bu durum ve ona olan etkisi yaratıcılıktır. Hz. Peygamber yeni bir ahlaki dünya yaratır ve vahyi uygulamalı olarak bize gösterir.¹⁴³ Kafir putlara, Müslüman vahiylerle inanıyor.¹⁴⁴ İkbâl, dua ve ibadeti sezgi ve rasyonel açıdan açıklamaya çalışırken W. James'in görüşlerini aktarır: "Kainat var olduğu sürece dua ve ibadet vardır. Dua ve ibadet insanın toplumsal niteliği olan nefsinden kaynaklanır. Bu da *nefs* insan bağrında bir dost gibidir. Kısaca kim ne derse desin bu duygular az çok herkeste vardır."¹⁴⁵

¹⁴⁰ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.119-120.

¹⁴¹ Türer, Celal (1999) 'William James'ten Muhammed İkbâl'e', Felsefe Dünyası Dergisi, C:1, S:29, s. 47-64.

¹⁴² Mir, Mustansir (2008) Iqbal, 2.Baskı, Lahore, Iqbal Acedemy Pakistan Press, s.97.

¹⁴³ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.145-146.

¹⁴⁴ Dar, Bashir Ahmad (1997) Articles on Iqbal, 1.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan, s.215.

¹⁴⁵ İkbâl (1977) s.88.

Muhammed İkbāl'e göre ise dua içgüdüsel bir fiildir. Tefekküre benzemesine rağmen tefekkürden farklıdır.¹⁴⁶ Dua etmek *Mutlak Ego*'nun hayatına şuurlu bir şekilde katılmak için tefekkürün üstüne çıkmaktır. Dua, Mutlak Ego ile bağlantı kurmamızı sağlayan şeydir.¹⁴⁷ Bu bağlantı egonun veya kişiliğin güçlendirilmesiyle kazandırılması gerekir.¹⁴⁸ Bizim bütün arayışlarımız bir anlamda dua'dır. Arayışlar ise insandaki bilme arzusundan kaynaklanmaktadır. Mevlana, misk bezesinin kokusunun, misk geyiğinin izini sürmekten daha iyi bir yol olduğunu anlatır. Yani dua içsel bir tecrübedir ve doğru yolu biz insanlara göstermektedir. Muhammed İkbāl'de Mevlana'nın görüşüne katılarak duayı misk bezesinin kokusunu takip etmek olarak görür. Dua mutlak gerçekliğe iştirak etmeyi ve bunun sayesinde ahlaki bir yükselişi sağlayacaktır.¹⁴⁹ Muhammed İkbāl, ruhani bakımdan dua ve ibadetin kendi içinde öğretici bir niteliği olduğunu ifade eder. Bilgi açısından tefekküre benzer. Ancak en üst mertebesinde ibadet düşünceden daha üstündür.

Düşünce gibi ibadet ve dua da bir özümseme eylemidir. Muhammed İkbāl'e göre ancak ibadet anında insan kendini belli bir yere odaklar ve böylece saf düşünceye ulaşan bir güç kazanır. Tefekkür anında zihnimiz Mutlak hakikati gözlemler ve onun eylemlerini inceler; dua ve ibadet esnasında gözlemlemeyi bırakarak yavaş adımlarla bütünlüğün aşamalı rehberliğinden koparak düşüncenin önüne geçerek, Mutlak hakikate egemen olmaya çalışır. Daha sonra Muhammed İkbāl, bu durumu, hayat içerisinde kendini keşfeden şahsiyetin küçük odasına benzeterek, bu keşfedişleri yeni yeni şekil alan şahsiyetlere ulaştırır.¹⁵⁰ Ancak şahsiyet sahibi bir insan benliğini keşfedebilir. Benliğini keşfeden bir insan aynı zamanda ahlak sahibi bir bireydir. Din olmadan ahlak olmaz. Dua ve ibadet ahlakın beslendiği bir köktür. Muhammed İkbāl için, dua ve ibadetin insan benliğinde tezahürü ancak ilahi emirlerin benliği etkilemesi ve benliğin Allah'ın rızasını kazanmaktan başka bir amacı olmaması ile gerçekleşir. Beşeri istek Allah ile tamamen birleşirse o zaman kader değişebilir;¹⁵¹

¹⁴⁶ **Akyıldız, Gülfem** 'Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbāl'in Benlik Felsefesi': Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

¹⁴⁷ **İkbāl** (1977) s.123-124.

¹⁴⁸ **İkbāl, Javid** (2012) *Studies In Iqbal's Thought and Philosophy*, 1.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan, s.200.

¹⁴⁹ **İkbāl, Muhammed** *The Reconstruction of Religious Thought In Islam* (Çeviren: Soydan, Celal (2018), *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması*, 3.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.125.

¹⁵⁰ **İkbāl** (1977) s.89.

¹⁵¹ **Schimmel, Annemarie** Muhammed İkbāl (Çeviren: Özkan, Senail (2002) *Muhammed İkbāl*, 1.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları) s.48-49.

“İbadet etmenle alın yazın tabi ki değişmez

Fakat onunla belki sen kendin değişirsin

Benliğinde eğer inkılap ortaya çıkarsa

Şaşılabak şey değıl; dört yönü değıştirirsin

Aynı mey, aynı mest naralar baki kalsın

Ama sakinin tavrı ve içme tarzı değışsin

Senin duan arzuların tekmile ersin diyedir,

Benim duam ise o arzuların değışsin”¹⁵²

Bundan dolayı insan kendisini zihin olarak *Mutlak Ego*’nun genel karakteri ile aynı yola girmeli. O yardımı da bu yönlendiren kuvvetten aramalı, zira ibadet *Mutlak Ego* ile sürekli ilişkisinin kurulduğu en yüksek değerdir.¹⁵³

Muhammed İkbâl’in felsefesinde cemaat önemli bir yere sahiptir. O, ibadet ve duada da bu kavramı ön plana çıkarır. Toplu yapılan ibadet ve dualara önem verir. Dua, cemaat halinde yapıldığı zaman duanın sahibine daha kolay ulaşır. Muhammed İkbâl, bütün duaların ruhu sosyaldır diyerek bu durumu vurgular.

Topluluk insandaki bilinci arttırırken aynı zamanda onu dinamikleştirir. Psikolojik olgu olarak alındığında dua ve ibadet gerçekten bir gizdir. Psikoloji insan cemaatinin hayal gücü ve duygularını hangi kanun ve kuralların arttırdığını henüz keşfedememiştir. İslam dininin ibadeti topluma mâl etmek suretiyle ruhani tecrübe ve tecellilerle kazandırdığı toplumsal niteliğe dikkat etmeliyiz.¹⁵⁴ Dua farklı şekillerde tezahür etmiştir. Tarih boyunca farklı insanların farklı şekillerde gerçekleştirdiği aşikârdır. Ancak duanın şeklinden ziyade ruhu daha önemlidir. *Kur’an*’da “Doğuda Batıda Allah’ındır. Dolayısıyla nereye

¹⁵² İkbâl, Muhammed, *Zarb-ı Kalim* (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.226.

¹⁵³ İkbâl, Muhammed (1977) *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*, 1.Baskı, Lahore, s.154.

¹⁵⁴ İkbâl (2018) s.91-92.

dönerseniz dönün, Allah'ın rızası oradadır.”¹⁵⁵ Ancak İslam'daki ibadet şekli sosyal eşitlik duygusunun oluşmasını sağlamakla birlikte makam, ırk, üstünlüğünü de yok eder.¹⁵⁶

Cemaatle ibadet insanlar arasındaki görünmez duvarları yıkarak birlik ve beraberliği inşa eder.¹⁵⁷ Sonuç olarak Muhammed İkbal'in ibadet anlayışı imanla başlar. Sonra ifadesini hareketlerde saflıkta bulur ve ibadetleri sayesinde ferdi ego ile nihai ego arasındaki ilişkiyi kurar.¹⁵⁸

3.4. Muhammed İkbal'in Din Anlayışı

Muhammed İkbal, dinin ne anlama geldiğini ifade etmeden önce, içinde var olduğumuz kâinatın nitelikleri, genel yapısı, kâinatta konumumuzun ne olduğunu gibi sorular sorarak, bütün bu soruları din ve felsefe çerçevesinde müşterek olup, daima sorgulandığına dikkati çeker.

O mutlak hakikat ile insanın imkânlarının sınırı olduğunu kabul etmez, insanın bakış açısını genişletir. Mutlak'ın kendisini doğrudan görmenin mümkün olduğunu söyler.¹⁵⁹ Mutlak'ın görülmesi mümkündür. Mutlak kendisini saf düşüncede ele verir. Saf düşüncenin zemini akıldır. Bu görüş, Muhammed İkbal'in din hakkındaki düşüncesinin zeminini oluşturur. Muhammed İkbal, rasyonalist yöntemlerin dine uygulamanın mümkün olup olmayacağı sorusuna şöyle cevap verir; “Felsefenin özü, hudutsuz bir araştırmadır. Felsefe her yetkiye ve her yetkiliye şüpheyile bakar. Görevi insan düşüncesinin tartması, yapılmamış ve tahminlerin sığındıkları yerleri açığa çıkarmaktır.”¹⁶⁰ Muhammed İkbal, dinin talimi açıdan izah edilmesinde Whitehead'ın şu görüşüne katılır; “İçtenlikle kabul edildiğinde ve tamamen kavranıldığı takdirde kişilik tamamen değiştirebilecek güçte genel hakikat sistemidir. Bu açıklamaya göre dinin temel gayesi; insanın iç ve dış dünyasını yönlendirip ve zemininden değiştirmektir. Açıktır ki esas gerçeklikler kimse tarafından

¹⁵⁵ Bakara, 2/15.

¹⁵⁶ Akyıldız, Gülfem ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbal'in Benlik Felsefesi’: Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

¹⁵⁷ İkbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.115.

¹⁵⁸ Bilgrami, H.H (1966) Glimpses of Iqbal's Mind and Thougjt, 1.Baskı, Lahore, s.84.

¹⁵⁹ İkbal (1977) s.1.

¹⁶⁰ İkbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.1.

amacından caydırılmaz ve hiç kimse şüphe götüren ilkelere yaslanan eylemlerde bulunmak istemez ve bu durumdan kaçınır.”¹⁶¹

Muhammed İktbal ne aklın ne de imanın tek başına nihai gerçekliğe varamayacaklarını ancak her ikisi bir bütünlük oluşturduğunda insana yardım edeceğini söyler. İktbal “Akli hallerimizle neden ve sonucun organik bağı öylesine bağlıdır ki bunun bir durumu değer yargılarına göre basit ya da değerli olarak değerlendirebildiğiniz ölçülerle hiçbir alakası yoktur”¹⁶² der.

Muhammed İktbal dinin, insanoğlunun şahsi bir tecrübesinin hakiki özüne ulaşmaya çalıştığını unuttuğumuzu söyler. İktbal’in dinin asıl yönü şahsiyeti ya da benliği geliştirme meselesi üzerinde durur. İktbal şöyle ifade eder; “Dini hayatın yegâne amacı, yani sonlu benliğin inşasını, benliğin ebedi bir hayata bağlamasıdır.”¹⁶³ İktbal için fani dünyada benliğini kazanma ve öteki dünyada bunu konuşmayı kabul kılacak olan sadece dindir. İktbal, şahsiyet kazanmayı benliğin gerçeği arama mücadelesinin sonu olan bireyselliğinin gerektirdiği çizgilerden kurtulmak olmadığını belirtir.¹⁶⁴

3.4.1. Din - Felsefe İlişkisi

Muhammed İktbal’e göre, akıl ve vahiy hiçbir zaman aynı çizgide yer almaz. Akıl, daima kendi menfaatine özen gösterir. Ancak vahiy herkesin menfaatini gözetir. O halde akıl sınırlıdır ve yalnızca nesneleri bütün yerine parçalar halinde görme ve bilme imkânı verir. Ancak aklın görevi göz ardı edilebilecek bir şey değildir. O vahyin ne olduğunu ve nasıl anlaşılması gerektiği konusunda destek sağlar.

Muhammed İktbal, “Rasyonalist felsefenin din hakkında, dinin gerçekle ilgilenmediği ve sadece hayal kurduğuna dair öne sürdüğü düşünceler hakikate aykırıdır” der.¹⁶⁵ İktbal’e göre, din yaşanan bir deneyim olduğu halde rasyonalist felsefe saf bir teoridir. Dinin isteği felsefenin isteğinden daha üstündür. Felsefe varlıkları akıl ve idrak süzgeciyle görür ve bundan ötürü, tecrübenin bütün zengin türlerini sabit bir sisteme bağlama gayesinde değildir.

¹⁶¹ İktbal (1977) s.2

¹⁶² İktbal (1977) s.106.

¹⁶³ İktbal (1977) s.181.

¹⁶⁴ İktbal (1977) s.194.

¹⁶⁵ İktbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.126.

Muhammed İkbâl, ‘‘Felsefenin ruhunun özgürce ve sınırsız bir araştırma olduğunu, her yetkiye ve yetkiliye septik bir şekilde baktığını, görevinde insani düşüncenin tartışmasının yapılmasını ve tahminlerin saklandıkları yerden tek tek ortaya çıkarmak olduğunu ‘‘¹⁶⁶ izah eder. İkbâl’in felsefe üzerine yazdığı *Musa Vuruşu*’ nda şiiri dikkat çekicidir:

‘‘Gençlerin düşünceleri ister gizli ister belirgin

Kaçmaz kalender kişinin gözünden

Senin halinden anlarım, zira ben de

Geçmiştim uzun süre önce aynı yoldan

Bilgeler kelimelere takılıp kalmazlar;

Dalgıç sedefle mi ilgilenir, yoksa inciyle mi?

Kıvılcımdan ateşin tavinı anlayan akıl

Sadece aşk ehli olanlarda vardır

Kalbin doğruladığı karmaşık bir mana

Değer bakımından inciden daha üstündür

Yürek kanıyla yazılmayan felsefe

Ya ölüdür ya da koma halindedir.’’¹⁶⁷

Muhammed İkbâl’e göre felsefe, bu arayış sonucunda ya inkâr etme durumunda kalır ya pratik aklın mutlak hakikate ulaşmaya gücünün yetmediğini kabul eder.

3.4.2. Dini Tecrübe

Muhammed İkbâl’e göre, dinin gerçek gayesinin insan tecrübesini (dini tecrübesini) izah etmek olduğunu ileri ifade eder.¹⁶⁸ Dini tecrübenin İkbâl’in din felsefesinde önemli bir yerde olması, onun inanan biri olarak dinin pratik boyutunu ele almasından kaynaklanmaktadır. İkbâl, insandaki dini tecrübenin teolojik bilginin kaynağı olma bakımından önemli olduğunu ifade eder.

¹⁶⁶ İkbâl (1977) s.2.

¹⁶⁷ İkbâl, Muhammed, Zarb-ı Kalim (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.58.

¹⁶⁸ İkbâl (1977) s.25.

Dini tecrübenin ruhani yaşantıdaki değerini kabul eden *Kur'an*, insanın her aşamasında edindiği deneyimlere aynı değeri vermektedir. *Kur'an*, hakikatin kaynağıdır. Hakikatle dolaylı yoldan iletişim kurmak için düşünceden ayrı olarak, hissiyat aracılığıyla bilinen özellikleri kontrol etmek gerekir. Hissiyat yoluyla gerçeğin tam olarak bilinebilmesi için kalbe ihtiyaç vardır. “Ki O, yarattığı her şeyi kusursuz yapan, insanı yaratmaya da çamurdan başlayandır. O, bunun zürriyetini hakir bir sudan meydana gelen nutfeden yapmıştır. Sonra onu düzeltip tamamladı. İçine ruhundan üfürdü. Sizin için gözler, kalpler yarattı ne az şükredersiniz!”¹⁶⁹ “Kalp” manevi dünyada bir algılayıştır. *Kur'an*’a göre kalp her şeyi hissedendir. Kalbin hissettirdikleri doğru bir şekilde yorumlanırsa hata olmaz. Bu gerçeğe ulaşmanın bir yolu olarak görülmelidir. Bu tecrübe yolu bir tecrübe yolu kadar müsbettir. Dini tecrübenin gizemli ve doğaüstü olduğunu söylemek onun değerini eksiltmez.¹⁷⁰

Muhammed İktbal’e göre dini tecrübe, insanlık tarihinde en baki nitelik olarak kendini göstermiştir. Öyleyse, normal insani tecrübeyi bir hakikat olarak kabul etmek ve bunun gizemli ve duygusal olduğu sanılan diğer aşamalarını reddetmek için herhangi bir neden yoktur. Dini tecrübe hakikatleri, diğer insani tecrübe ve hakikatlerin birer uzantısıdır ve yorumlama aracılığıyla bilgi sağlama imkânından ötürü bu hakikatin diğer hakikatlerden farkı yoktur. Kişiliğimizin tüm yapısını kuvvetlendiren ne ise bizim için en gerçek şey o’dur. İktbal, “dini tecrübe rasyonalist yanı ağır basan bir duygu halidir”¹⁷¹ der. Bu duygunun içeriği, sadece doğrulanması gayesinden başka diğer birine aktarılamaz. Muhammed İktbal, tecrübenin belirsiz bir şey olmadığını söyler. Onun için tecrübe tamamen doğal bir tecrübedir ve benlik için önem arz eden biyolojik bir mana anlamına gelir. Bu durum, insan benliğinin salt düşünce ötesine geçmesi ve sonsuz hayatı özümseyerek, kendi kalıcı olmayan durumunu telafi etmesidir.

İktbal, dini tecrübenin yorumlanması hususunda dini tecrübenin ayrışması veya parçalanması onun zarar göreceği anlamına gelmeyeceği düşüncesindedir. Tecrübe bir şeyi ön plana çıkaran ya da kanıtlayan eylemlerdir ve bundan dolayı kendine has bir varlığa sahiptir.¹⁷²

¹⁶⁹ *Kur'an* 32, Secde 7-9.

¹⁷⁰ İktbal, Muhammed (1977) *The Reconstruction of Religious Thought in İslam*, 1.Baskı, Lahore, s.15-16.

¹⁷¹ İktbal (1977) s.25.

¹⁷² İktbal (1977) s.97.

3.5. Muhammed İkbal'in Benlik Felsefesinin Tevhid İlkesine Yansımasından Hareketle Ahlak Anlayışının Değerlendirilmesi

Muhammed İkbal, İslam'daki hareket ilkesini vurgulayarak Kur'an'ın durağan âlem görüşü yerine dinamik bir görüşe yer verdiğini söyler. Ona göre dünya her an değişim halindedir. Dünya değişim halindeyken insanın da bu değişimi kendinde göstermesi gerekir. İkbal'in felsefesinin temel köşe taşlarından biri de budur.¹⁷³

Nurettin Topçu bu konuda şunları söyler:

“Dünyamız her an değişme ve yenileşme halindedir; her an her şey yeniden yaratılmaktadır. Dünyada değişimin gayesi bir devri daimdir. Bunda hareket noktası gibi gaye de Allah'tır. İlahi varlıktan aşağıya doğru inen katmanlar, bu değişimin bulunduğu yerdir. Daha sonra tekrar geriye gidişle, hem de fani dünyada Allah' a varılmaktadır. Asıl amaç, Allah'tan varlıklara iniş değil, varlıktan Allah'a doğru bir yükseliştir.”¹⁷⁴ Görüldüğü üzere hem Nurettin Topçu hem de Muhammed İkbal paralel görüşlere sahiptir. Her ikisi de ilerleme fikri tesirini yansıtır. İkbal'e göre birey İslam'ın ideallerine sadık kalırsa, insanlığa en büyük hizmeti yapmak muhtemeldir.¹⁷⁵

İslam, bireyin değerli olduğunu kabul eder ve birliğin temeli olarak kan bağına karşı çıkar. İnsanların bağının kan bağıyla değil, manevi temelle sağlanır ve insanlar bunun farkına vardığında bu birlik sağlanır. Muhammed İkbal, birey ve toplum arasındaki ilişkiyi tartışır. Birey gibi toplum da bir organizmadır. Bireyin aksine toplum sonsuzdur. Herhangi bir toplum için en önemli sorun sürekli bir milli yaşama sorunudur. Çünkü her toplum kendini devam ettirmek ister.¹⁷⁶ Bunu daha sonra çalışmamızın dördüncü bölümü olan siyaset kısmında daha detaylı bir şekilde tartışacağız.

Muhammed İkbal daha sonra *Rumuz-u Bihodi*' de şöyle seslenir:

“Bizim insanımızın temeli başkadır. Bu temel bizim kalplerimizde saklıdır. Biz hazır olduğumuz halde gaibe gönül bağlamışız. O zaman şunun bunun kaydından kurtulmuşuz. Bu kavmin birbirine olan bağlılığı, gökteki yıldızların bağlılığı gibidir. Bu bağ, bakış gibidir

¹⁷³ İkbal (1977) s.183.

¹⁷⁴ Topçu, Nurettin (2013) İslam ve İnsan-Mevlana ve Tasavvuf, 7.Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları, s.122.

¹⁷⁵ Dar, B.A (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore, s.60.

¹⁷⁶ Mir, Mustansir (2008) Iqbal, 2.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan Press, s.121.

ancak bizim onu görmemiz mümkün değildir. Biz aynı sadağın parlak temrenli okları gibiyiz. Görünüşümüz bir, bakışımız bir, düşünüşümüz birdir. Davamız bir, anlamımız birdir. Hayalimizin şekli ve ölçüsü dahi birdir.”¹⁷⁷

Yeryüzünde bu kan bağına bağlı sistemin yerini alacak ilke ise *Tevhid* ilkesidir. Bu ilkeyle insanın hayatı durağan halden dinamik hale geçer. Bu ilke özü itibariyle Allah’a dayanmayı esas alır. Hayatın amacı Allah’tan başka ilah olmadığına iman etmektir. Müslüman içinde bulunduğu durum “*La*” ve “*İlla*”nın yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Müslüman’ın kurtuluş yolu ise “*La*” ile Allah dışındaki her şeyi silip atmak “*illa*” ile Allah’a bağlanmaktır. İnsan “*La ilahe illallah*’ı” benliğine katmalıdır. “*La*” ile Allah dışındaki her şeyi saf dışı bırakmalıdır.¹⁷⁸ İkbâl bu konuyla ilgili görüşlerini *Cavidname*’de şu dizeleriyle dile getirir:

“Dudaklarında ‘la ilahe’yi öğrendin!
Ey oğul, bakma lezzetini benden öğren ‘
La İlahe diyerek yaşamayı benden öğren,
La ilahe der misin? Kalbinin derinliklerinden de
Gelsin ruhunun güzel kokusu bedeninden böylece!
La ilahe’nin ateşiyle güneş ve ay dönmekte
Gördüm bu yanışı dağ ile zerrelere!
La ilahe sadece ifadesiz sözcükler değil
La ilahe amansız kılıçtan başka bir şey değil!
Onun ateşiyle yanmak asıl gücü kazandırır
La ilahe darbesinin tesiri gerçekten çok ağır! ”¹⁷⁹

Muhammed İkbâl, tevhidi ahlakın anahtarı olarak görür. Çünkü tabir-i caizse sırtını Allah’a dayamıştır. Ondan güç almaktadır. *Tevhid*, ahlakın ve benliğin güvencesidir.

¹⁷⁷ **İkbâl, Muhammed** Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi) s.13.

¹⁷⁸ **Kaplan, İbrahim** (2007) ‘Muhammed İkbâl’in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı’, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:12, S:1, s.95.

¹⁷⁹ **İkbâl, Muhammed** Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.265-266.

Tevhid inancına sahip bir Müslüman ise bu evreni hâkimiyeti altına almak için çalışmaktadır. İktbal, tevhidin gücü hakkında şunları söyler:

“Din tevhiddendir. Hikmet, ayin, güç, kuvvet, metanet ve sebat hep tevhiddendir. Onun tecellisi, âlemleri şaşkınlığa düşürür. Âşıkların dini amellerine o güç verir. Aşağıda olan onun sayesinde yükselir. İksir gibi toprağı değerlendirir. Onun gücü, insanı seçkin hale getirir. Kulun hilkatini değiştirir. Onu Hak yolunda dahi sür’atli yürütür. Damarlarındaki kanını şimşekten daha dinamik hale getirir. Şüphe, tamamen ölür; dini ameller hayat bulur.”¹⁸⁰ İktbal, insanların birlik ve beraberliğinin yeni bir millet olmasının temellerini *tevhid* ilkesinde görür. “Gönüller bir renkte olursa cemiyete millet denir. Bu Tur-ı Sina Bir’in tecellesi ile aydınlanır. Bir kavmin düşünceleri bir, kalplerindeki dava bir olmalıdır.”¹⁸¹ Ancak bu vahdet ortaya çıkarsa Müslümanlar bu birliği sağlayabilirler. Bu birlik ve beraberlik bireysel olduğu kadar aynı zamanda sosyal bir koddur.¹⁸² Bireysel olarak “Allah’tan başka ilah yoktur” sözünü insanın benliğinde içselleştirmesi ve onu yaşaması toplumsal olarak da bu söz çerçevesinde birlik ve beraberlik oluşturmak gerekir.¹⁸³

Seçimlerimiz, anlam ve değeri belirler. Bu değeri de ahlak çatısı altında değerlendirmemiz yerinde olacaktır. Sonuç itibariyle bu bölümde ahlak olgusunu ele alıp, metafiziksel boyutunu değerlendirip, onun kötülük meselesine nasıl baktığını ifade edip, benlik felsefesi temelinde onun ahlak anlayışını genel çerçevesiyle ortaya koymaya çalıştık. dördüncü bölümde ise yapacağımız şey, İktbal’in birey ve devlet kavramlarına değinip, ele aldığı benlik felsefesinin ideal toplum ve devlet tasavvurunu nasıl oluşturur? sorusundan hareketle onun siyaset felsefesi zemininde incelemeye çalışacağız.

¹⁸⁰ İktbal, Muhammed Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi) s.12.

¹⁸¹ İktbal, (1958) s.13.

¹⁸² Dar, B.A (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore, s.34.

¹⁸³ Kaplan, İbrahim (2007) ‘Muhammed İktbal’in Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı’, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:12, S:1, s.96.

4. MUHAMMED İKBAL'İN SİYASET ANLAYIŞI

Tezimizin bu bölümünde öncelikle Muhammed İktbal'in siyasi düşüncesinin arka planına değineceğiz. Onun siyaset anlayışının *ben*'in oluşturacağı topluma yansımından hareketle siyaset ideolojisi ve temel kavramlar, eleştirdiği yaklaşımlar, ideal devlet anlayışını ele almaya çalışacağız. Daha sonra da toplum ve birey yani Ben'i inceleyip çalışmamızı nihayete erdireceğiz.

Muhammed İktbal, bir bilim adamı olarak vatanındaki siyasi gelişmelerden bütünüyle soyutlanmış bir yaşam sürmez. Vatanındaki tüm bu gelişmeleri sosyal ve kültürel açıdan incelemekte ve görüşlerini dile getirmektedir. İktbal'in hayatı incelendiğinde 1926 yılından önce aktif politikaya dâhil olmadığı görülür. Ancak vatanındaki siyasi mücadelelerin hangi amaca doğru olması gerektiğine ilişkin bir fikir sahibidir ve düşünce adamı niteliği ile bu amaca destek vermektedir.

Muhammed İktbal'in ilk dönem eserleri incelendiğinde Hindistan'daki ulusların birleşmesi ve tek bir ulus gibi bütünleşmesi gerektiği görüşünde olduğu görülür. O, Hindistan'ı ayrı din, dil ve ırklara ait olarak görür ve tüm ulusları içine alan bu ulusçuluk yapısını o dönemde daha uygun bulur. İktbal'in amacı bireyin ve kolektif egonun gelişmesiyle yeni bir Müslüman toplumun ortaya çıkması gerektiğidir.¹⁸⁴ Zaman zaman bu amaca yönelik teşekküllerde yer aldığı görülür. Avrupa'da yaşadığı dönem içerisinde Londra'daki *Panislamic Society* ve *Muslim League* ile bağlı bağı yüzeysel düzeyde kalır.

Muhammed İktbal, Hint Yarımadası Müslümanların dinamik siyaseti; yararsız bir meşgale ve toplumda kendini kanıtlama vasıtası olarak algılayıp, düşündüğü için siyasi faaliyetlerde yer almayı hoş karşılamaz. Ancak yakınları onu siyasetin içine çekmek istemektedir. İktbal ise kendini bu karışıklıktan uzak tutmaya çalışır ve kendisi için şairliğin yeterli olduğunu dile getirir. *Bir Mektuba Cevap* adlı şiirinde, siyasete bilfiil katılmak yerine şair ve düşünce adamı olarak hizmet etmenin daha doğru olduğunu dile getirir:

¹⁸⁴ Kamran, Shadid Iqbal (2015) Iqbal Dosti, 1.Baskı, Islamabad, Poarab Acedemy, s.111.

“Heves olsa bile peşinde koşturma takatim yok
Mevki elde etmek, arayış tutkusuna bağlıdır
Allah’a şükür ki kişiliğim ince işlere meyilli
Allah’a şükür kafam fitnecilikten uzak durur
Bu dünyada nehirler yağdıran bulut gibiyim
Şiirimle gönül tarlaları yemyeşil olur
Bu siyaset düşünceleri sana mübarek olsun
Zira aşk feyziyle tırnaklarım bağrırları tırmalar
Sultanlar mahfilinde bulunmak ölü gönlün delili
Güzel nağmeci Hafız bu sırrı şöyle ifşa etmektedir:
“Eğer Hızır’la dost olma arzusundaysan
Abıhayat gibi İskender gözünden saklan.”¹⁸⁵

Muhammed İkbal, bu tutumuna rağmen 1923 seçimleri döneminde siyasete girme eğilimi gösterir. Pencap Yasama Meclisi üyeliği seçimlerine katılmayı düşünür, ancak seçim bölgesinde eski bir dostunun seçime gireceği gerekçesiyle aday olmayı doğru bulmadığını ifade eder. 19 Mayıs 1924’te Hint ve İslam’ı Koruma Derneği’nin başkanı seçilir. Ancak aynı yıl istifa eder. Çünkü dernek üyelerinin kişisel çıkarları için derneğe müdahale etmelerini derneğin kuruluş amacı dışında kullanılması olarak değerlendirir ve ayrılır.

Siyasete soğuk bakmasına rağmen 1926 yılında tekrar siyasete girer. Bunun elbette sebepleri vardır. Hint Yarımada’sında Müslümanlar için ayrı bir seçim yasası onaylandığından İkbal, Sir Seyyid Ahmed Han’ın siyasi tutumunu doğru bulur ve hem zihnen hem de kalben o ekole bağlanır. Ahmed Han’ın tutumu şu mantığa dayanır: Hint Yarımada’sında Hindu çoğunluğun baskısından çekinen Müslüman azınlık, mücadele yolunu tercih etmiştir. Bu sebeple Hint Ulusçuluğu girişimi sadece Hindularla Müslümanların hükümette aynı hak sahibi olduğunda gerçekleşebilirdi. Ancak Hindular bunu kabul etmeye yanaşamayacaklardır. Durum böyle olunca Hint Yarımadası’nda Birleşik Hint ulusçuluğu düşüncesi hayal gibi görülür. Bu mantık İkbal’de katı bir inanç

¹⁸⁵ **İkbal, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.277.

haline gelir.¹⁸⁶ İktbal'e göre milli kimliğin korunması için iki ana topluluk olan Hindular ve Müslümanları aynı anne ve babadan doğan kardeş gibi yaşaması gerektiğine inanır.¹⁸⁷ Bu kanaati gereği ile İktbal, eserleriyle Müslüman milliyet usulleri konusundaki fikirleri işlemeye koyulur. Müslümanlar siyasi arzularının yerine getirilmesi için milli düzeyde örgütleyerek Hindu çoğunluk ve İngiliz Hükümet ile mücadeleye girme amacıyla siyasete atılır.¹⁸⁸ İktbal'in siyaset felsefesindeki yegâne gayesi bireyin ve toplumun; özellikle İslam toplumunun huzuru, mutluluğu ve refahıdır.

Muhammed İktbal'e göre toplum için en önemli unsur sürekli ve birlik beraberlik içerisinde yaşama şuurudur. Çünkü toplumlar varlığını koruyabilmesi için sürekli kendini devam ettirmesi gerekir. ¹⁸⁹ Bu nedenle Muhammed İktbal ideal toplumun ve düzenin oluşması, bireylerin refah içerisinde yaşayabilmesi için devleti gerekli görmektedir. Devletin de devamını sağlayabilmesi için ırkçılıktan uzak durması gerektiğini ifade eder. İktbal'in felsefesinde, ırkçılık ve İslam birbirine karşıt kavramlardır. Ona göre toplum hakiki anlamda eğer Müslüman olmak istiyorsa kendisini Türk, Arap vb. topluluklardan ayrı tutmamalıdır.¹⁹⁰ Böylece Muhammed İktbal, bütün Müslümanların kardeş olduğunu ve ırkçılığın İslam'da yeri olmadığını dile getirir. İrkçılık, komünizm, faşizm maskelerle yüz kaplıyor. Bu maskenin altında dünyanın her köşesinde insanın saygınlığını ayaklar altına alıyor.¹⁹¹ İktbal'e göre millet olmanın zemini vatan değildir. Eğer “ Vatan millet olmanın zemini ve birliğidir” dersek işte o zaman tamamen İslam birlik ve beraberliğini ortadan kaldırmış oluruz.¹⁹² Bu nedenle İktbal Müslümanların birbirine kenetlenmesi gerektiğini dile getirir. Muhammed İktbal, insanın vatan ve millet sevgisinin doğal olduğunu ve buna karşı çıkmadığını fakat ideolojik anlamdaki milliyetçiliğin İslam'a ters olduğunu söyler.¹⁹³ Bu konuya İktbal'in siyaset felsefesinde eleştirdiği yaklaşımlar adlı başlığın altında daha detaylı olarak ele alacağız.

Özetle İktbal'in siyaset felsefesi eşitlik, özgürlük, adalet ilkesine dayanmaktadır. Yine bu ilkeleri temel kavramlar başlığı altında açıklamaya çalışacağız. İktbal'e göre genç-yaşlı,

¹⁸⁶ Hunter T. Shireen (2015) Reformist Voices of Islam, 1.Baskı, New York, s.167-169.

¹⁸⁷ Dar, B.A (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore, s50.

¹⁸⁸ Soydan, Celal (2016) İktbal'e Dair, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.48.

¹⁸⁹ Mir, Mustansir (2008) Iqbal, 2.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan Press, s.122.

¹⁹⁰ İktbal, Muhammed (2014) Kulliyat-i İktbal Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s.129.

¹⁹¹ Kamran, Shadid Iqbal (2015) Iqbal Dosti, 1.Baskı, Islamabad, Pooarab Acedemy, s.140.

¹⁹² İktbal, Muhammed (2011) İslam Toplumunun Yapısı, 1.Baskı, İstanbul, Beka Yayınları, s.55.

¹⁹³ Akyıldız, Gülfem ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İktbal'in Benlik Felsefesi’: Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

, ırk, dil, din, cinsiyet gözetmeden her bakımdan belirli bir yetkinliğe sahip olan herkes seçme ve seçilme hakkına sahiptir. Buna halkın iradesi diyebiliriz.

4.1. Muhammed İkbâl'in Siyaset Anlayışında Ben'in Yaratacağı Topluma Etkisi

Muhammed İkbâl'e göre devlet, sözleşmeye dayalı olarak inşa edilen bir organizmadır ve birtakım haklar ve görevleri üstlenir. Devlet, idari görevlerinin yanı sıra herkesi birleştiren ve fertlerin hür iradelerine dayanan bir teşebbüstür.¹⁹⁴ Bu kardeşlik toplumunun her ferdi İslam hukukuna tabi olarak fıtratının tüm imkânlarını kullanarak, fert potansiyelini en iyi şekilde geliştirebilir.¹⁹⁵

İslam'a baktığımızda devlet bir açıdan dini bir yapı başka bir açıdan baktığımızda devlet gibi anlaşılmaktadır. Fakat İslam'da devlet ve dini kurumu bir paranın iki yüzü gibi görmek doğru değildir. İslam bölünmeyi kabul etmez ve çünkü kendisi başlı başına bir değerdir. Böyle bir ayrıma gidilmesinin sebebi iki farklı gerçeklik olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁹⁶ İslam, insanın madde ve ruh diye ikili bir ayrımına tabi tutmaz. Bunlar birbirleriyle iletişim halinde olan bir bütünlüğün içerisinde yer alırlar.

Avrupa, ruh ve maddeyi ayırarak Hristiyanlığı da kendi hayatından bu durumun neticesi olarak çıkarmıştır. Bu da insanların devamlı birbirleriyle çatışan ahlaki ilkelerin yerine menfaatlerin esas alındığı devletlerin zuhur etmesine sebep olmuştur. Birbirleriyle devamlı çatışma halinde bulunan bu devletler ahlak ilkelerini ve dini ezip geçtikten sonra bu duruma çözüm olarak Birleşmiş Avrupa kurmaya çalışmışlardır.¹⁹⁷

Kur'an'a göre mutlak gerçeklik manevidir ve hayat onun bu maneviyatı zamansal ve mekânsal fiillerinde gerçekleştirir. Ruh maddi ve din dışı olan şeylerde de kendi faaliyetlerini bulur. Çünkü her şeyin yaratıcısı *Mutlak Ego*'dur. Bundan dolayı yeryüzünde din dışı hiçbir şey yoktur. Madde ve ruhun kendi faaliyetlerini gerçekleştirebilmesi için bir âlem inşa eder. İslam'a göre devlet manevi alanın maddi olan zaman ve mekânda kendini

¹⁹⁴ **İkbâl, Muhammed** Thought In Islam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslam Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları) s.23-24.

¹⁹⁵ **İkbâl, Muhammed** Makalat-i İkbâl(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.66.

¹⁹⁶ **İkbâl, Muhammed** (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.191.

¹⁹⁷ **Schimmel Annemarie** (2012) Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl, 2.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, s.104-105-106.

gerçekleştirmesidir. Maddi olan manevi olan ilkelerin gerçekleşmesi için ortam hazırlar ve bu ortamda bu ilkeler zuhur eder.¹⁹⁸

Muhammed İkbâl'e göre gerçek manada demokrasiyi Müslümanlara kazandıracak olan İslâm'dır. Hatta çağdaş insanı ahlaki olgunluğa eriştirecek yegâne güç İslâm'dır. Bunun içinde insanların körü körüne Batı'yı taklit, kan bağına dayalı birliktelik ve durağanlıktan İslâm'ın kurtulması ve özüne döndürülmesi için insanların çabalamasını istemektedir.¹⁹⁹ O, Batı'nın esiri haline gelen Müslümanların artık kendi benliklerinin farkına varması ve kendi değerlerine sahip çıkmasını istemektedir. Böylece İkbâl, çalışıp çabalayarak benliğini kazanabileceğini, benliğini kazanarak da ölümsüzlüğü kazanabileceğini ifade etmektedir.²⁰⁰

4.2. Muhammed İkbâl'in Siyaset Anlayışındaki Temel Kavramlar

Siyaset kelimesi Arapça kökenlidir ve genel tanımıyla devlet, yürütme ve yönetim anlamlarına gelmektedir. İkbâl, siyaset kavramını tanımlarken de buna benzer bir tanıma yer vermiştir. İkbâl siyaseti “ Birey ve toplumun temel hak ve özgürlüklerinin gözetilmesi, toplum içerisinde düzen sağlama, toplumda kardeşliğin tesis edilmesi şeklinde bir devlet yönetimi” olarak tanımlamaktadır.²⁰¹ Sonuç itibarıyla siyaset dediğimiz zaman aklımıza toplum, devlet, birey, eşitlik, bağımsızlık, hak, hukuk, kanun, yargı gibi vb. kavramlar gelir. Buradan hareketle İkbâl'in siyaset felsefesinde üzerinde durduğu kavramları sırayla açıklamaya çalışalım.

4.2.1. Eşitlik

Eşitlik, toplumun birliği ve beraberliğini sağlayan en önemli ilkelerden biridir. Çünkü İkbâl'e göre Müslüman toplumların temeli, bütün Müslümanların mutlak eşitliğine dayanmaktadır.²⁰² O, hayatı boyunca bu ilkeye bağlı olarak mücadelesine devam etmiştir. Muhammed İkbâl, eşitlik kavramını “Allah katında en üstün olanınız ondan en çok

¹⁹⁸ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.192.

¹⁹⁹ El-Behiy, Muhammed (1997) İslami Direniş ve Islahat, 1.Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları, s.182.

²⁰⁰ Akyıldız, Gülfem ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbâl'in Benlik Felsefesi’: Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.

²⁰¹ İkbâl, Muhammed Thought In İslam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslam Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları) s.7-16.

²⁰² İkbâl, Muhammed Makalat-i İkbâl(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.58.

sakınanınızdır’’²⁰³ ayetine dayandırır. İktbal’e göre, İslam ortak inanca dayalı bir birlik sistemi olup, ayrıcalıklı olmayı ve sınıf üstünlüğünü kökten reddeder.²⁰⁴ İktbal’in düşünce sisteminde ayrıcalık ve üstünlük söz konusu değildir. Onun siyaset anlayışında herkes eşittir.

Dil, din, ırk, cinsiyet bakılmaksızın herkes eşit haklara sahiptir. Bunlardan hareketle ona göre birey kula kul ve köle olmaktan kurtarılarak tam anlamıyla bir şahsiyet ve özgürlük kazanır. Böylece insanın samimiyeti artar. Samimiyet ve inanç arttıkça bağımsızlık da buna paralel olarak artar.²⁰⁵ Şimdi eşitlikten güç alarak ortaya çıkan özgürlük kavramına bakalım.

4.2.2. Özgürlük

Özgürlük, insana anlam katan en önemli unsurlardan birisidir. Özgürlüğü genel anlamıyla tanımlarsak; insanın aklını kullanma cesareti göstererek kendi iradesiyle istediği eylemde bulunabilme şeklidir diyebiliriz. Siyaset açısından Muhammed İktbal’e göre özgürlük ‘‘ Bir insan, İslam hukukuna karşı davranmadığı sürece istediği her şeyi yapma hakkına sahiptir.’’²⁰⁶ Bu hak kişiye Allah tarafından verilmiştir. Aksi takdirde insanın özgür olmasından söz edilemez.²⁰⁷ O, bireysel ve düşünsel özgürlüğünü ilerleterek, buradan hareketle toplumsal özgürlüğe erişmektedir. Çünkü o, toplumu oluşturan bireyler özgür değilse, toplumun özgür olmasından söz edilemez. Bundan dolayı birey, maddi ve manevi her açıdan özgür olmalıdır.²⁰⁸

Muhammed İktbal’e göre *Mutlak Ego*, özgür, bağımsız ve sonlu bir benliğin ortaya çıkmasına onay vermekle kendi özgürlüğünü kısıtlandırmaktadır. Bu, benliğin özgürlüğü Kur’an’da teyit edilmektedir.²⁰⁹ Ve deki: Hak Rabbinizdendir. O halde isteyen iman etsin,

²⁰³ Hucurat, 49/13.

²⁰⁴ İktbal, Muhammed Thought In Islam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslam Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları, s.79.

²⁰⁵ Münevver Muhammed (1995) İktbal ve Kur’ani Hikmet, 1.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları, s.33.

²⁰⁶ İktbal, Muhammed Makalat-i İktbal(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.60.

²⁰⁷ İktbal (2009) s.16.

²⁰⁸ İktbal, Muhammed (2011) İslam Toplumunun Yapısı, 1.Baskı, İstanbul, Beka Yayınları, s.47-48.

²⁰⁹ İktbal, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.123.

isteyen inkâr etsin²¹⁰. “Eğer iyilik yaparsanız kendinize yapmış, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz”²¹¹

Muhammed İkbâl, her zaman bireyin kendini geliştirebilmesi, benliğine ulaşabilmesi için özgür olması gerektiğini savunmuştur. Sonuç olarak köleliğe karşıdır. İnsan, hür olarak doğmuştur. Doğru veya yanlış, iyi ya da kötü seçimlerde bulunması onun özgür iradesine bağlıdır.

4.2.3. Adalet/ Hukuk

Muhammed İkbâl, adalet kavramını hukukun üstünlüğü ilkesine bağlamaktadır. Hukukun üstün olması Allah’tan kaynaklanır. O, insanları hem topluma hem de yaradana karşı bir sorumluluk bilinciyle tutar, hak ve özgürlüklere yer verir. Yasa karşısında eşitliği temel alır. İkbâl’e göre devletin anayasası, iki unsura dayanır: Şeriatın üstünlüğü ve halkın eşitliği. Ona göre İslam hukuku hem Allah’a hem de topluma hem de kişinin kendisine hesap verme olmak üzere yaşamın tüm safhasını kapsar. İkbâl’e göre hukukun kaynakları şunlardır:

Kur’an: Din, İkbâl’in ideal devletinde esastır. Devlet anlayışında *Kur’an*’ı, hukukun temel dayanağı olduğunu ifade eder. O, *Kur’an*’ı sıradan bir hukuk kaynağı olarak değerlendirmemektedir. O her şeyin özünü bütün detaylarına kadar izah eden, din ve dünya işlerini bir araya getiren ve hayata yönelik genel ilkeleri gözler önüne seren kutsal bir kitaptır.²¹² Bu özelliği ile *Kur’an*, ruh ve bedeni, din ve devleti, ahlak ile siyaseti birbirinden koparmadan bunları tek bir vahiy içinde izah eder.²¹³ İkbâl’in düşüncesine göre *Kur’an* insanı uyandıran, onu yönlendiren bir rehberdir. *Kur’an*’da şöyle ifade edilir; “Yaşam birbirine zincirlenmiş bir yaratış ameliyesi olduğuna göre, her kuşak kendisinden önceki kuşakların deneyimlerinden yararlanarak fakat onlara engel teşkil etmeden kendi

²¹⁰ **Kehf**, 18/29.

²¹¹ **İsra** 17/7.

²¹² **İkbâl, Muhammed**, Spirit of İslam (Çeviren; Doğan, E.A (1963) İslam’ın Ruhu, 1.Baskı, İstanbul, Güneş Yayınevi) s.44.

²¹³ **İkbâl, Muhammed** The Reconstruction of Religious Thought In İslam (Çeviren: Soydan, Celal (2018), İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması, 3.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s. 185-186.

problemlerini çözmekte hür olmalıdır.”²¹⁴ İktbal’e göre hukukun diğer bir kaynağı ise hadistir.

Hadis: Hukukun ikinci temel kaynağıdır.²¹⁵ Muhammed İktbal, hadisleri haiz ve haiz olmayan şeklinde ikiye ayırmıştır. Bunların arasındaki farkı anlamak için de İslam öncesi Arap toplumlarının örf ve adetlerinden ne kadarını olduğu halde kaldığını ne kadarını değiştirdiğini incelemek gerekir. Ancak İktbal’e göre İslam ilim adamları İslam öncesi Arap gelenek ve göreneklerinden çok fazla söz etmedikleri için bunları ayırt etmek zordur. Fakat Peygamber yaşadığı dönemin toplumun gelenek ve göreneklerini göz önünde bulundurursak tüm insanoğlunu yakından ilgilendiren genel ilkeler ortaya koymuştur. Ancak İktbal, Hadis’in Peygamber’in vahyi nasıl yorumladığını ifade ettiği için Kur’an tarafından ifade edilen yasal ilkelerin esasını anlamak için mühim olduğunu ifade eder.²¹⁶ İktbal’in ele aldığı diğer bir hukukun kaynağı da icmadır.

İcma: Muhammed İktbal’e göre İslam’ın en mühim hukuki prensip, yöntem ve ifadesidir.²¹⁷ Bu prensip İslam coğrafyasında teori olarak var olmuş ancak hiçbir İslam coğrafyasında uygulanmamıştır. Sebebi ise dört halife döneminden sonra kurulan mutlak sultanlığın menfaatlerine uymamasındandır.²¹⁸

Bu açıdan baktığımız zaman Muhammed İktbal, hukuk ile ilgili olan adalet kavramını günümüz şartlarına göre yeniden ele alınıp geliştirilmesi gerektiği üzerine vurgu yapar. Bunun nedeni ise çağımızın en önemli özelliği farklı düşüncelerin çatışması ve birlikte siyasi ve ekonomik meselelerin de artmasıdır.²¹⁹ İktbal’e göre bu bağlamda adalet “ Değeri ölçülmeyecek bir hazinedir”.²²⁰ Adalet kavramını günümüzde *Kur’an* rehberinde yeniden anlamlandırıp, inşa edebilmek çok önemli görevdir.

²¹⁴ İktbal , (2018), s.187-188.

²¹⁵ İktbal (1963) s.46.

²¹⁶ İktbal, Muhammed, Spirit of İslam (Çeviren; Doğan, E.A (1963) İslam’ın Ruhu, 1.Baskı, İstanbul, Güneş Yayınevi) s.48.

²¹⁷ Erkölet, Alev (2013) ‘ Muhammed İktbal’de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdîyetçilik, İcma ve Benlik Temelli İslami Diriliş Programı ‘ , Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İktbal, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, C:1, Sayı:93, Ankara, Hece Yayınları, s.71-84.

²¹⁸ İktbal, Muhammed The Reconstructon of Religious Thought In İslam (Çeviren: Soydan, Celal (2018), İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması, 3.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.192.

²¹⁹ İktbal, Muhammed Makalat-i İktbal(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.30.

²²⁰ İktbal, Muhammed Surud-i Rafta (Çeviren: Toker, Halil (2001) Yansımalar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.31.

4.3. Muhammed İkbāl'in Siyaset Felsefesinde Eleştirdiği Düşünceler

Muhammed İkbāl siyaset felsefesinde bazı kavramların birlik ve beraberliği bozarak, toplumun çöküşüne sebep olabileceğini ifade ederek eleştirmiştir. Şimdi İkbāl'in eleştirdiği bu kavramların ne olduğuna bakalım.

4.3.1. Irkçılık

Muhammed İkbāl ise ırkçılığı sömürgeciliğin bir sebebi olarak görüp, medeniyeti, din ve maneviyatı ortadan kaldırdığını düşünür. O, ırkçılığa karşı milletler üstü değerler geliştirmeye çalışmıştır. Ona göre İslam, millet ve milliyete karşı değildir. Ancak bunların bir siyasi bir doktrine dönüşmesine karşı çıkmıştır.²²¹ Muhammed İkbāl hiçbir zaman millet ve milliyet kavramlarının varlığına karşı gelmemiştir. “Ey insanlar! Kuşkusuz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve boylara ayırdık...”²²² ayetinden de hareketle İkbāl, kabile ve kavme karşı değildir. Modern tabirlerle ifade edecek olursak o şovenizm, faşizm ve ülke milliyetçiliğine karşıdır. İkbāl, milliyetçilik kavramından hareketle vatana bağlı olma durumunu da eleştirmiştir.

Bir toplum, millet olmanın zeminini vatana bağlı kılarırsa o toplum İslam kardeşliği ilkesini yerle yeksan etmiş olur; “Kim vatandır derse, millet birliği, öyle bir yıkılmış olur ki kardeşliği” , “Topluluk aydınlatan dersin vatan, boy boy ayrılmış olur, insan olan”.²²³ Muhammed İkbāl bu kavramı Batı toplumunun İslam'ın benlik ve beraberliğini yıkmak için ortaya attığını düşünür. O bununla ilgili şu sözleri ifade eder:

“Hem siyaset döndü mezhep haline bir ağaç, bitmiş, bugün Garpten yine.”

“Makyavel hep sundu tüm batıl denen, sürmesinden sürerse, göz kör eyleyen.”

“Öğretirken batılı, yükseltti pek;

Hilekarlık, fen olup kalmıştı tek!”²²⁴

²²¹ **Ahmady, Enemullah** (2018) ‘Muhammed İkbāl'in Siyaset Felsefesi’ (Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.53.

²²² **Hucurat**, 13/49.

²²³ **İkbāl, Muhammed** Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap) s.56.

²²⁴ **İkbāl, Muhammed** (2005) s.56-57.

Buradan hareketle, Muhammed İkbāl, İslām'ın Müslümanların bir gelecek inşa edebilmesi için temel ilkelerini İslām'ın evrenselliği üzerine kurmaktadır. Sonuç itibarıyla vatan, millet ve ülke sevgisi doğal bir durumdur. Ancak bu sevgi İkbāl'e göre toplum içerisinde ideolojik bir ayrıştırmaya götürdüğü zaman bir tehlike durumu arz etmektedir. Bundan dolayı İslām'ın evrensel kardeşlik mesajına zarar vermeyecek şekilde vatan ve millet sevgisi insanı manevi olarak dengeleyebilir.

4.3.2. Taklitçilik

Taklitçilik ya da *Batılılaşma* kelime anlamı itibarıyla Batı'ya ait yapıların, Batı'yı belirleyen ölçülerin dikkate alınması, benimsemesi tutumudur.²²⁵ İkbāl, taklitçiliğe karşı çıkar. Batı taklitçiliği İslām toplumunun kendi benliklerine yabancılaşmasına, kendi öz değerini yok saymasına yol açmaktadır. Muhammed İkbāl'e göre insanlık Batı'nın gözünde bir su ve bir çamur olup maddeden ibaret olup hayatın bir gayesi de yoktur.²²⁶ Bundan dolayı güçlü benliğin sahip olduğu bir toplum gayesinin önündeki en büyük engel taklitçiliktir. İkbāl, Batı'yı bir meyhaneye benzetmektedir.

Ona göre, Batı'nın felsefe anlayışı meyhane felsefesinden ibaret olup Müslümanlıktan uzak, manevi değerlerden yoksun ve tamamen somut bir düşünce ve inanç sistemidir.²²⁷ “Ne hoştu o günler! Frenk meyhanesinde şarap içtiğim günler! Oraların kadehi, İskender aynasından belki daha parlaktır. O şarabı satanın baygın, sarhoş gözleri; şarabın tanrısıdır. Sakinin bir bakışı, şarap içenler için bir peygamber olmuştur. Orada tecelli vardır. Lakin Musa bulunmaz. Orada alev vardı, İbrahim'i göremezsin. Orada pervasız akıl, aşkın malı ne varsa yağma edip götürür. Oranın havasında bitkin aciz bir ahın harareti ne gezer! Bu meyhanenin rindi, sarhoş olup da şöyle bir kere sendelemez.”²²⁸ Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi meyhane ve şarap birer imgedir. Yani insanı kendi gerçekliğinden uzaklaştıran ortam adeta zihnini perdeleyen bir haldir. Batı fikriyatı meyhane ile özdeşleştiriliyor. Bu fikri benimseyenlerin Müslüman olamayacağı üzerinde duruyor. İkbāl' e göre Batı'nın meyhanesinde şarap içip, mutlu olan kişi, bütün

²²⁵ **Cevizci, Ahmet** (2011) Felsefe Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul, Say Yayınları, s.80.

²²⁶ **İkbāl, Muhammed** Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) s.104.

²²⁷ **Sadi, Kul** (1985) DoĒu'nun Uyanışı, 1.Baskı, İstanbul, Vahdet Yayınevi, s.167.

²²⁸ **İkbāl, Muhammed** Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark'tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları s.147.

teslimiyetini Batı'nın eline vermiştir. Dolayısıyla tamamen Batı'nın kölesi olmuştur. Bütün geçmişi, benliğini, manevi değerlerini atmış ve Batı'dan yeni değerler almıştır.²²⁹

Muhammed İkbâl, bu durumu şöyle izah eder: “O, kuzu postuna bürünmüş bir kurttur. Pusu da kuzu bekler”²³⁰ “Frenk diyarında da ben şarap içtim lakin tefekkürüm kurtardı.”²³¹ İkbâl'e göre doğu doğudur, Batı'da batıdır. Bu ikisi bir kesişim oluşturmaz, Çünkü inançları ve manevi değer ölçüleri birbirinden tamamen farklıdır. Gayr-ı İslami ve İslam düşmanı bütün sistemler küfürdür. Küfür, tek millettir. Bu tek millette Allah'ın, İslam'ın ve müminlerin düşmanıdır.²³²

Muhammed İkbâl, Müslümanların Batı karşısında takınması gereken tutumun şöyle olduğunu ifade etmiştir.

“Doğu'ya kendini kaybettirir Batı taklidi
Bu kavimlere lazım aslında Batı'nın tenkidi
Doğu'nun gücü ne arp ne rebapla
Ne de hicapsız kızların raksıyla
Ne lale yüzlü büyücülerin sihri
Ne çıplak bacak, saçların kesimi
Onun sağlamlığı dinsizlikten değil
Parlaklığı Latin harflerinden değil
Batı, gücü ilim ve fenninden alır
Bu ateşle kandili aydınlanır!
Hikmet, elbisenin kesiminden gelmez
Bilim ve sanat kavukla önlenemez!
Ey şuh ve cüretli genç bilim ve fenne;

²²⁹ Sadi, Kul (1985) s.169.

²³⁰ İkbâl, Muhammed Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat) .104.

²³¹ İkbâl, Muhammed Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark'tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, s.177.

²³² Sadi, Kul (1985) Doğu'nun Uyanışı, 1.Baskı, İstanbul, Vahdet Yayınevi, s.169-170.

Beyin lazım, ne gerek var Batı elbisesine! ‘‘²³³

Sonuç olarak baktığımızda, İkbâl Batı’nın ahlaksızlığını değil bilim ve fende ki dinamiğinin dikkatimizi çekmesi gerektiğini savunmuştur. Bizler kendi öz değerlerimize ne kadar tutunursak geleceğe doğru o kadar emin adımlarla ilerleyebiliriz. Ancak bu ilerleme körü körüne taklitle değil, kendi değerlerimize bir şeyler katıp, geliştirerek mümkündür.

4.4. Muhammed İkbâl’in Yaşanabilir Devlet Anlayışı ve Kurucu Unsurları

Devlet kavramı; ‘‘denetimi altında tuttuğu coğrafya üzerinde zorunlu bir hâkimiyete sahip olan ve kanatları altında bulunan insanların, temel hak ve özgürlüklerini koruma sorumluluğu olduğuna inanılan kurumdur.’’²³⁴ Siyasal kurumların en kuşatıcısı ve üstünüdür. Bundan dolayı kurumların kurumu olarak da adlandırılabilir.²³⁵ İkbâl ise devleti, ‘‘Ruhani olan insani bir kenetlenme biçiminde kendini gerçekleştirme gayretidir.’’²³⁶ şeklinde izah eder.

Muhammed İkbâl’in ideal devlet anlayışının temeli dine dayanmaktadır. Din ve devlet işlerini birbirinden ayırmamıştır. Onun devlet anlayışında insanları bir araya getiren Kur’an devleti düşüncesi mevcuttur. Ona göre Müslümanların varlığı, yasa ve düzenden gelir. Eğer Müslüman olarak yaşama devam etmek isteniyorsa, bu ancak *Kur’an*’ın hükümlerine tabi olmakla mümkündür.²³⁷ Böyle bir inanca sahip olan devlet, yegâne gayesini bağımsızlık, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri ile şekillenmiş ayrımcılığı reddeden bir devlet tasavvurudur. Kısacası İkbâl’e göre devlet, idari görevlerinin yanında halkının nizam çerçevesinde, bireysel potansiyellerini ortaya çıkarabilmek için adaletle dayalı, birlik ve beraberlik teşkil edecek şekilde herkesi birleştiren ve bireylerin özgür iradelerine dayanan bir teşebbüştür.²³⁸ Bu kardeşlik toplumunun her bir ferdi İslam hukukuna tabi

²³³ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.236-237.

²³⁴ Cevizci, Ahmet (2011) Felsefe Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul, Say Yayınları, s.120.

²³⁵ Heywood, Andrew (2017) Political Theory an Introduction, 4.Baskı, London, Macmillan education, s.91.

²³⁶ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, s.192.

²³⁷ İkbâl, Muhammed Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi), s.31-33.

²³⁸ İkbâl, Muhammed Thought In İslam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslam Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları, s.23-24.

olarak doğasının tüm imkânlarını kullanarak, bireysel potansiyelini en iyi şekilde geliştirebilir.²³⁹

Muhammed İkbâl, birbirinden ayrı devletler halinde yaşayan Müslümanları bir ormanın misk yayan güllerine benzeterek şunları söyler: “ Gül kokusu, gülü bırakıp gittiği için dönüp dolaşıyor ve ormanın her yerine yayılıyor. Lakin bahar rüzgârı gibi bir yerde durmaz, her tarafa başvurursan gülistanı kucaklarsın.”²⁴⁰ Görüldüğü gibi İkbâl, ideal devlet halkının ayrımcılık fikirlerini bir yana bırakıp müşterek bir yapıda bulunarak milli birlik ve beraberliklerin güçlenmesi gerektiğini ifade eder. Müslümanların temel rehberi olan *Kur'an'ı Kerim*'de de “Kuşkusuz müminler kardeşir”²⁴¹ ayetiyle de bu durumu temellendirmiştir. Yine aynı şekilde birlik ve beraberliği korumak adına *Kur'an'ı Kerim*'de “Allah'ın ipine sımsıkı tutunun ve ayrılığa düşmeyin”²⁴² diye emredilmiştir.

Muhammed İkbâl şöyle ifade eder; “ Eğer insan onunla güçlenirse cam-ı cem bile ondan olgunluk dilenir. “*La ilahe illallah*”, beyza milletin ruhudur. Bu nağme, bizim sazımızda dolaşır.” “Milletin temeli apayrı olup gönüllerde gizlidir. Hazır olduğumuz halde gayba bağlıyız. Bunun ve onun bağına bağlanmalıyız”, “Her ne kadar ayrı ayrı atılmış oklar isek de, yayımız birdir. Düşünce tarzımız birdir. Biz, onun nimetiyle kardeş olduk. Dilimizi, ruhumuzu ve gönlümüzü o birleştirdi.”²⁴³ Bu ifadelerde bize göstermelidir ki İkbâl'in ideal devletinde tevhit birlikteliği olmazsa olmaz unsurlardır. İkbâl'in yegâne gayesi İslam'ı temel alarak, onu fert ile Allah arasındaki içsel bağdan ibaret olan ahlaki bir sistem olmaktan kurtarıp, ferdin yaşadığı toplumu manevi hayatın bütün ontolojik boyutlarını kapsayan bir ideolojiye dönüştürmektir. Hatta Ali Şeriatî'nin de ifade ettiği gibi İkbâl, İslam'ı bir dünya ideolojisi, benliği ise tevhidi dünya görüşünün kişi üzerindeki hâkimiyeti olarak görmektedir.²⁴⁴

Sonuç olarak Muhammed İkbâl'in amacı benlik ve tevhidin birlikteliğini sağladıktan sonra İslam Birliği'nin temelini atmaktır. Dinamik bir bilinç ile içindeki potansiyelini ortaya koyan insan, benlik ve tanrı ile olan ilişkisini tevhit çatısı altında

²³⁹ İkbâl, Muhammed Makalat-i İkbâl(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) , s.66.

²⁴⁰ İkbâl, Muhammed (1958), s.27.

²⁴¹ Hucurat, 49/10.

²⁴² Ali İmran, 31/103.

²⁴³ İkbâl, Muhammed Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap), s.109-111.

²⁴⁴ Şeriatî, Ali (2007) Biz ve İkbâl, 1.Baskı, Ankara, Fecr Yayınevi, s.35.

birleştirmeli ve daha sonra İslam birliğini yahut ideal devleti kurmalıdır. Şimdi İktbal'in ideal devletini oluşturan temel ilkelerin neler olduğunu inceleyelim.

İktbal'in siyaset düşüncesinde onun ideal devletini şekillendiren bazı unsurlar mevcuttur. Şimdi onun ideal devletini şekillendiren unsurlara bakalım.

4.4.1. Din

Muhammed İktbal'in ideal devlet anlayışının temelini din oluşturmaktadır. Çünkü o, dini toplumdaki fertlerin ve devletin hayatında çok mühim bir etkisi olduğunu düşünmektedir. Devletin esas gayesi Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği sağlamaktır. Devlet, Allah'ın hükümlerini toplumda egemen kılma görevini yerine getirmelidir. Ona göre, eğer toplumda Allah'ın iradesi egemen olursa ancak o zaman toplumun iradesi işlevselliğini yerine getirebilir. İktbal'e göre dinden bağımsız olan bir devlet, zincirleri kopmuş bir devlettir. Din, devletten soyutlanırsa toplumda zorba, istibdat, diktatörlük vb. keyfi davranışların ortaya çıktığı gibi; yolsuzluk, şehvet, hırsızlık vb. durumlarda ortaya çıkabilir.

Fakat Muhammed İktbal'in dinden kastı, belli başlı manevi unsurlardır. Devlette bu unsurları topluma ulaştırmakla görevlidir. İktbal, İslami değerlerin politika da muhakkak olması gerektiğini, din-devlet ayrımı yapmanın mümkünatı olmadığını ifade eder. O, dinin temel ilkelerini dikkate alarak, vahiy ve akli birleştirmeye ve bundan hareketle dinin esaslarını sosyal ve siyasal hayatın ihtiyaçlarına göre yeniden değerlendirerek dini; aktif, dinamik ve yaşanır hale getirmeye çalışır.²⁴⁵

İktbal, dinin insanı bilgilendirmesi yol göstermesi itibarıyla, dinin daha kapsamlı bir yaşamı aramaktan ibaret olduğunu ifade eder ve dini yaşamın üç merhalesine dikkat çeker. Bunlar: iman, düşünce ve marifet. İlk döneminde din, ruhani bir yaşamın kontrollü ve düzenli şekli olarak toplumun bir hükmü, o hükmün asıl mana ve gayesini rasyonel olarak idrak etmede kayıtsız şartsız kabul etmesi halinde ortaya çıkar. Bu yaklaşım bir devletin politika tarihinde büyük önem teşkil edebilir, fakat bireyin ruhi inkişafında mühim değildir. İkinci dönem dini yaşamın kendini bir anlamda metafizikte araması, mantık itibarıyla düzenli ve uyumlu bir evren görüşü kazanması. Üçüncü dönem ise mutlak

²⁴⁵ Ahmady, Enemullah (2018) 'Muhammed İktbal'in Siyaset Felsefesi' (Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.81-82.

gerçeğin ve doğrudan etki, istek ve hevesini beslemeye başlamasıdır. İşte bu merhalede din, hayat ve gücün şahsi bir şekilde sürdürmesi konusunu ele alır ve böylece birey bağımsız bir kimlik kazanır.²⁴⁶

Sonuç olarak, İkbâl dinin temel ilkelerini kendine kılavuz edinerek, akli ve vahyi birleştirerek, döneminin sosyal ve politik hayatını ihtiyaçlarına göre tekrar inşa ederek, dini aktif ve muktedir bir hale getirmeye gayret eder.

4.4.2. Demokrasi

Demokrasi, kelime anlamı itibariyle tüm vatandaşların yaşamlarına tesir eden kararların alınmasında hak sahibi oldukları veya söz hakkının bulunduğu ifade eden yönetim şeklidir.²⁴⁷ Muhammed İkbâl, demokrasi kavramının bazı eksiklikler bulundurmasına rağmen İslâm'da en iyi yaşam biçimi olduğunu vurgular.²⁴⁸ Onun siyaset felsefesinde demokratik unsurların başından özgürlük ve eşitlik gelmektedir. O, bu unsurların İslâm ile uyum sağladığını ifade eder.

Örneğin İslâm'da kişinin menfaatleri topluma bağlı kalmışsa da yine de bireyin şahsiyetini geliştirebilmesi için yeterli özgürlük verilmektedir.²⁴⁹ Buradan hareketle bu tarz bir toplum için en iyi yönetim şekli demokrasidir. Çünkü bu sistem mümkün mertebe özgürlük tanıyarak ona tüm doğal imkânlarını geliştirme olanağını vermektedir.²⁵⁰ İkbâl'in ideal devlet anlayışında Halife'nin devletin diğer üyeleri gibi kanuna bağlı olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre Halife'nin toplum tarafından seçilmesi, eğer yasaya karşı davranışa veya zihinsel bir engeli bulunursa yine toplum tarafından görevinden alınması gerekir.²⁵¹

Dolayısıyla Muhammed İkbâl, seçim esasını demokrasinin bir unsuru olarak ifade etmiştir. Sonuç olarak, İkbâl'e göre demokrasi Müslümanların etkin kılması gereken zorunlu olan bir amaçtır. Böylece o, ideal devlet anlayışını demokratik unsurlarla temellendirerek inşa etmeye çalışır.

²⁴⁶ Türer, Celal (1999) 'William James'ten Muhammed İkbâl'e', Felsefe Dünyası Dergisi, C:1, S:2 s.47-61.

²⁴⁷ Cevizci, Ahmet (2011) Felsefe Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul, Say Yayınları, s.115.

²⁴⁸ İkbâl, Muhammed Thought In Islam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslâm Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları, s.76.

²⁴⁹ İkbâl (2009), s.76.

²⁵⁰ İkbâl (2009), s.76.

²⁵¹ İkbâl, Muhammed Makalat-i İkbâl(Çeviren: Soydan, Celal (2017) Makaleler, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları), s.57.

4.5. Muhammed İkbâl'in Kâmil İnsan Anlayışından Hareketle Siyaset Felsefesinde Benlik ve Toplum

Muhammed İkbâl, İslâm'da dini düşüncenin yeniden yapılandırılması için sistemin zeminine insanı koyar. O, kâmil insanı daima dinamik olarak ele almaya çalışmıştır. Onun ideal insan düşüncesinin en güzel örneğini Hz. Peygamber'in yüksek şahsiyeti oluşturmaktadır.²⁵² Çünkü İkbâl'e göre Hz. Peygamber benliğini kazanmış ve en yüksek mertebeye erişmiştir. İslâm toplumu ise onun izinden gidip ve güzel ahlakını kendilerine örnek aldığı sürece kâmil insan olma seviyesine erişebilir. Bunun ilk koşulu da öz benliğini kazanmasıdır.²⁵³

Muhammed İkbâl'e göre tüm yaratılıştaki benlik vardır. Bunun en üst mertebesi de ideal insan ya da kâmil insandır. Onun ideal insan anlayışı, benliğini geliştiren ve kâinatta en yüksek mertebeye de bulunan, yeryüzünde Allah'ın halifesi olmaya hak kazanan kâmil insandır.²⁵⁴ Bundan dolayı kâmil insanın, hem din hem de ahlak açısından kendi şahsiyetini geliştirmesi gerekir. Bunun için de kendi benliğini yitirmeden, benliğinde Allah'a yaklaşmalı ve onun sıfatları ile sıfatlanmalıdır.²⁵⁵ İkbâl'in kâmil insanı daima kuvvet sahibidir. Onun ortaya koymak istediği ideal toplumda güçsüz insanın yeri yoktur. Ona göre güçlü topluma giden yollardan biri; bireyin cesur, akıllı, çalışkan, kuvvetli, kendi kaderini kendisi belirleyen birey olmasıdır. Bundan dolayı o daima gücün önemine değinir: “Güçlü insan ortam yaratır, güçsüz insan ise bu ortama uyum sağlamak zorunda kalır, güç batıla dokununca, batıl hakka dönüşür, medeniyet güçlü insanın tasavvurudur”.²⁵⁶

Muhammed İkbâl'in kâmil insan tasavvuru, aynı zamanda dinamik bir ruh yapısına sahiptir. O, sıradan bir hayatı kabul etmemektedir. Bundan dolayı onun düşüncesinin en mühim unsuru bu aktif, mücadeleci, durağan olmayan düşüncesini hayata geçirmesidir. O, bu konuya ilişkin düşüncelerini şu şekilde ifade eder: “Mücadeledir hayatı yaşanabilir

²⁵² İkbâl, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.27.

²⁵³ İkbâl (2013) s.28.

²⁵⁴ Karahan, Abdülkadir (2001), Doğudan Gelen Ses: İkbâl 1.Baskı, İstanbul, Ufuk Yayınları, s.78.

²⁵⁵ Karahan, Abdülkadir (1974) , Dr. Muhammed İkbâl ve Eserlerinden Seçmeler, 1.Baskı, Gençlik Basımevi, s.63-64.

²⁵⁶ İkbâl, Muhammed Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi), s.57.

kılan ve hayatı kanatlandıran, ebedi hayat mücadeledir, hayat dinamizmden ibarettir.”²⁵⁷ İktbal’in, “Yürüdüğüm sürece varım, durursam ölürüm”²⁵⁸ sözü meseleye netlik kazandırması bakımından önem teşkil etmektedir. Ayrıca o, bu konuya ilişkin şöyle söyler: “Putun önünde aktif ve dinamik olan bir kâfir, Harem’de uyuyan mücadeleden yoksun bir müminden daha hayırlıdır.”²⁵⁹

Muhammed İktbal, durağan olmayı insanın kendi yaşamına yaptığı bir intihar girişimi olarak değerlendirir. İktbal daima mücadele etmeyi savunmuştur. Ona göre “hiçbir şey yapamazsan bile kendini keşfe çık. Kendinden kendine gezintiye çıkmak, kendinde, kendini arama memnuniyeti, ona göre yaşamın yegâne amacı, her insanın kendini keşfetmesi, kendinde kendini bulması, kendindeki saklı kuvvetten yararlanarak tabiatın sırlarını bilmesidir.”²⁶⁰

Muhammed İktbal İslam toplumun devamının ancak dinamizm ile olacağını ifade etmiştir. Ona göre “Durağanlık, toplumlar için bir felakettir. Mücadele edenler çok ileri gitmişlerdir. Biraz duraksayanlar ise ezilmişlerdir.”²⁶¹ Daha sonra şöyle devam eder: “Evde miskin bir şekilde oturup hiçbir şey yapmamak haramdır, insan olana, sabit gözüke de harekettir aslında dünyanın her şeyi”²⁶² İktbal’in felsefesinde mücadelenin en üstünü insanın kendi nefsi ile yaptığı mücadeledir. Böylece en üst makama erişme isteğidir.”²⁶³

Muhammed İktbal’e göre insanın yaratıcı faaliyetlerde bulunması bir erdem sahibi olduğunun göstergesidir. Yaratıcılıktan uzak insan onun gözünde günahkârdır. İktbal bununla ilgili düşüncesini şöyle ifade eder: “Her kim ki yaratıcı kuvvetin sahibi değildir, benim gözümde o kâfir ve zındıktan farksızdır.”²⁶⁴ Çünkü ona göre yaratma imanının şartlarından biridir, Allah’ın emri olan yaratma fiilini yerine getirmeyen insan, dindar

²⁵⁷ İktbal, Muhammed Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark’tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları, s.68.

²⁵⁸ İktbal, Muhammed (2014) Kulliyat-i İktbal Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s.142.

²⁵⁹ İktbal, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.68.

²⁶⁰ İktbal, Muhammed (2014) Kulliyat-i İktbal Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s.282.

²⁶¹ İktbal, Muhammed (2014) s.176.

²⁶² İktbal (2014) s.14.

²⁶³ İktbal, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebail Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.65.

²⁶⁴ İktbal, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.71.

değildir; onun yeri kâfirlerin yanındır.²⁶⁵ İkbâl'e göre yaratma eylemi sadece Allah'a özgü özellik değildir. İnsan kendi kabiliyetlerini keşfettiği zaman, Allah ile beraber yaratıcı da olur. Ancak Allah'ın yaratıcılığı ile insanın yaratıcılığı birbiriyle aynı değildir. İnsanın yaratıcılığı, “var olan bir şeyden yeni bir şeyin ortaya konması demektir. Fakat Allah'ın herhangi bir şeyden başka bir şey yaratması kuşkusuz kendine has bir eylemdir.”²⁶⁶ O, kendi şartlarıyla mücadele edemeyeceğini düşünen ve kendi özgürlüğünü başka bir varlığın varlığına bağlayan düşünceyi reddeder. Çünkü ona göre Kur'an zorluklarla mücadele etmek için benliği ortadan kaldırmayı değil, tam tersine kuvvetlendirmeyi emreder. İnsan belli potansiyelde yaratılmış varlıktır. O, bu konuyu şöyle izah eder: “Kendisinde benliğin nisbi bir kusursuzluğa ulaştığında insan, ilahi gücün kalbinde sağlam bir yer tutar. O, etrafında bulunan diğer varlıklardan daha fazla bir gerçeklik mertebesine sahiptir. Bütün yaratılmışlar arasında yüce yaratıcının hayatına bilinçli bir şekilde iştirak etmeye muktedir olan varlık insandır.”²⁶⁷ İkbâl'e göre insan, Tanrı tarafından belirlenmiş, kendisine kutsal kitap emanet edilmiş ve bütün kusurlarına karşın Allah'ın yeryüzündeki halifesi ve özgür bir varlıktır.²⁶⁸

Muhammed İkbâl'e göre insan, Allah'ı her alanda taklit etmeye uğraşan bir zattır. Bu ahlaki alanda olduğu gibi işlevsel olarak da böyledir. İnsan, Tanrı gibi yaratmaya koyulur. Yeryüzündeki hammadeden farklı varlıklar ve yeni buluşlar ortaya koyar.²⁶⁹ İnsanın bu yaratıcılık özelliğini İkbâl şöyle açıklar: “Sen geceyi yarattın, bense ışığı yarattım, bana iyi bak, ben zehirden bal yapan varlığım.”²⁷⁰ İkbâl bu ifadelerle, insanın yaratıcılık eylemleri hususunda Allah ile bir mücadele izlenimi verse de, teolojik açıdan ele alındığında insana bu vasfı, kudreti ve şartları tanıyan Tanrı'nın kendisidir. Bu ispat olarak İkbâl şu ayeti söyler: “O, yaratmayı istediği kadar arttırır. Çünkü Allah'ın her şeye gücü yeter.”²⁷¹ Fakat buradaki yaratma faaliyeti Allah'a şirk koşma manasında değildir. İnsanın potansiyeli ölçüsünde bir yaratıcılıktır. Allah, oluş ve akışı birlikte kurmak için insanın özgür yaratıcı

²⁶⁵ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.434.

²⁶⁶ Albayrak, Mevlüt (2001) ‘İkbâl’de Tanrı’nın Kudreti ve Kötülük Problemi,’ Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, C:3, S: 7, s.185-193.

²⁶⁷ Sinanoğlu, Abdulhamit (2008) ‘ İslam Düşüncesinde İnsan-ı Kamil Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri’, Kelam Araştırmaları Dergisi, C: ? , S: ? s.93-114.

²⁶⁸ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.98-99.

²⁶⁹ Sinanoğlu, Abdulhamit (2008) ‘ İslam Düşüncesinde İnsan-ı Kamil Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri’, Kelam Araştırmaları Dergisi, C: ? , S: ? s.93-114

²⁷⁰ İkbâl, Muhammed Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark’tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları), s.68,

²⁷¹ Fatr, 35/1.

sürecine iştirak etmesini istemektedir. Bunun amacı ise geçici benlerin kendi yaşamında, kudretinde ve özgürlüğünde rol oynamalarını sağlamaktır.²⁷²

Muhammed İkbâl'in siyaset felsefesinde ideal insan tasavvuru ebediyete vakıf olmuş bir varlıktır. Çünkü İkbâl'e göre ölümsüzlük "insanın doğal bir hakkı değildir, insan, aşk ve faaliyetinin ve egosunun katkısının bir neticesidir."²⁷³ Dolayısıyla ölümsüzlük, kazanılan bir şeydir ki insan faaliyetle, çalışarak, mücadele ederek kazanır.²⁷⁴ Kur'an'da şöyle buyrulur: "Nefse, sonra da ona iyilik ve kötülük potansiyeli verene andolsun ki, onu (nefsi) geliştiren mutluluğa ermiştir ve onun dengesini bozan da ziyana uğramıştır."²⁷⁵

Muhammed İkbâl'in dini değerleri batıl inançlardan kurtarma isteği ile İslam toplumunun kurtuluşunun sufi açıklamalardan oluşan ahlak ve İslam medeniyetine bağlılık isteği, kendisinin gizemli bir yapıya sahip olması ile alakalıdır. "Dini değerler boş inançlardan arındırılmak istenirken katı boş bir söylentiye, dogmatizme, dar kafalılığa düşülerek ilk dönem sufizminin mirası kabul edilmemektedir. Bunun neticesi ise, hem sahih dini tecrübenin izah edilmesinin zorlaştırılması, hem de geçmişten alınacak derslerin göz ardı edilmesidir. Bu durum ise, yeni ve ölümcül hurafelerin tohumunu ortaya atacaktır seküler bir kültür oluşmasının zeminini teşkil edecektir. İkbâl'in bu ikileme düşmemesinin sebebi, onun bu mistik tavrından ötürüdür. İkbâl, tasavvufun insanı tembelleştirmedeğini ifade eder. İkbâl'e göre tasavvuf, dine tehlike arz edenlere karşı özgür düşünce şeklidir. Tasavvuf, uykuda olan ruhu daha yüce bir yaşam ve insan amacına davet eden düşünsel ve ahlaki güçlerin birleşiminin bir neticesidir."²⁷⁶

Buradan da anlaşılacağı üzere Muhammed İkbâl'in inşa içi, Allah'ın yaratmış olduğu bütün varlık içinde, Mutlak Ego'nun yaratıcı hayatına bilinçli bir şekilde dâhil olmaya uygun ve muktedir tek varlık olduğunu ifade etmiştir: "İnsan, Cenab-ı Hakk'ın yaratmış olduğu tüm yaratıklar içinde, Halikinin yaratıcı hayatına bilinçli bir şekilde dâhil olmaya layık tek varlıktır. Daha iyi bir dünyayı hayal ederek ve muktedir olanı, olması gereken şekline sokmak kudretiyle donanmış olarak, içindeki ego gittikçe daha yeni ve daha yaygın

²⁷² İkbâl (1977),s. 109-114.

²⁷³ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.31.

²⁷⁴ İkbâl, Muhammed Surud-i Rafta (Çeviren: Toker, Halil (2001) Yansımalar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.28-29.

²⁷⁵ Şems, 91/79.

²⁷⁶ Çelik, İsa (2004) Muhammed İkbâl'in Tasavvufi Düşüncesi, 1. Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s.91-92.

bir hal alan birey faydasına’’ arzular taşır.²⁷⁷ Bu perspektiften baktığımızda İkbâl’in şiirleri İnsan-ı Kamil’e yönelişi hep ön planda tutar. Muhammed İkbâl’in ölümsüzlük arzusu aslında insan vasıflarından biridir: ‘‘Ben makamına erişmek, yaşamak demektir; paravan olmaksızın Allah’ın zatını görmek, yaşamaktır’’²⁷⁸ der.

Özetle, Muhammed İkbâl insanın çalışarak, çabalayarak, mücadele ederek benliğini kazanacağını ifade eder. Benliğini kazanan dolayısıyla ölümsüzlüğünü de kazanmış olur. Böyle bir insan ise toplum içerisinde kendini gerçekleştirir. Böylelikle o ebediyeti kazanmaya kendini gerçekleştirmiş ideal insanları örnek olarak göstermektedir.

Muhammed İkbâl’in siyaset felsefesinde benlik ve toplum karışık yapıda olan birbirinden farklı parçalar olmayıp aksine birbirini tamamlayan unsurlardır. Çünkü bu unsurlardan biri eksik olursa ideal devlet anlayışındaki bütünlüğünden söz etmememiz mümkün olmazdı.

Muhammed İkbâl, bu meseleyi şöyle ifade eder: ‘‘Toplum içinde kendini yok eden birey, derya olmayı arzulayan bir damladır. Birey ait olduğu toplumun ve milletin değerine göre saygı görür. Bireyin bir düzene sahip olması için cemaat yani toplumla birlikte yaşaması gereklidir.²⁷⁹ Çünkü bireyin tek başına bir manası olmaz. Birey toplum dışında bir manası olmadığı gibi amacı da olamaz. Birey fakat toplumda bir amaca ve kudrete sahip olabilir.²⁸⁰ Böylece birey, saygı ve değeri toplumda elde ettiği gibi aynı zamanda kendi benliğini de toplumda ispat edebilir ve toplum da kendisini bu benliğin üzerine inşa eder.²⁸¹ Muhammed İkbâl, toplumda benliğin rolünü şöyle izah etmiştir: ‘‘Milletin ruhu, toplulukta anlam buluyor; bu ruh ölünce millet de ölüyor. Düşünce bütünlüğü, Allah’ı müşahade eden millete dünya egemenliği verebilir.’’²⁸²

²⁷⁷ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.103-104.

²⁷⁸ İkbâl, Muhammed (2014) s.78.

²⁷⁹ İkbâl, Muhammed Structure of İslamic Society (Çeviren: Yüksel, Ali (2011) İslam Toplumun Yapısı, 1.Baskı, İstanbul, Beka Yayınları) s.15-16.

²⁸⁰ İkbâl, Muhammed (2011) s.19-20.

²⁸¹ İkbâl, Muhammed (2011) s.16.

²⁸² Schummel Annemarie (2012) Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbâl, 2.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları, s.226.

Böylece benliğin aktif ve dinamik olması, kendisine bir amaç belirlemesi yalnızca toplumsal yaşamla mümkündür.²⁸³ Görüldüğü üzere İkbâl'in düşünce anlayışında benlik ve toplum birbirini tamamlayıcısı konumundadır. Bu çerçevede de İkbâl'in amacını değerlendirmeye çalıştığımızda onun gayesinin Müslümanın kendi benliğini geliştirip, güç kazanmasını sağlamaktır. Bu nedenle o benlik ve toplumu ele alırken terazinin tek tarafına ağırlık vermez. O bu konuda dengeli bir tutum sergilemiştir.

Sonuç olarak Muhammed İkbâl, din merkezli ve tevhid ilkesini temele alan bir benlik tasavvuruyla yola çıkar. Yegâne gayesi ise benlikten bireye, bireyden topluma, toplumdan da devlet oluşturarak tüm Müslümanları tek bir çatı altında birleştirip İslam Birliği hedefine ulaşmaktır. Bu durumu “Allah'ın ipine sımsıkı tutunun”²⁸⁴ ayetiyle temellendirebiliriz. Çünkü İkbâl'e göre İslam birlik ve beraberliğinin oluşmasında hiçbir şey din kadar güçlü olup, insanları bir arada tutamaz.

4.6. Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbâl'in İslam Dünyasına Bakışı

Tezimizin üçüncü bölümünde de ifade ettiğimiz gibi İkbâl'in döneminde Müslüman toplumlar ahlaki, dini ve siyasi olarak bir çözülüşün pençesindeydi. Böyle bir ortamda Muhammed İkbâl düşüncelerinde zaman zaman adeta feryat ederek eserlerine Müslüman toplumların durumunu yansıtmıştır. Meydana gelen bu çözülüşü şu mısralarıyla ifade etmektedir:

“Araplar çöllerinde rotalarını kaybettiler,

Artık kelimelerinde “illallah”ın harareti kalmadı.

Mısırlılar Nil kargaşasına düşmüşler, muhteşem file benzeyen Turanlıların arzu damarları gevşemiş

Osmanlı Devleti, hadisatın pençesi altına düşmüş, ıstırap içinde,

Şark ve garb onun dökülen kanlarında lalezara dönmüş

Hind Müslümanı midесinin kulu olmuş, kendini beğenmiş,

²⁸³ Saiyidair, K.G, İkbâl's Educational Philosophy (Çeviren: Tozlu, Necmettin (2003) İkbâl'in Eğitim Felsefesi, 1.Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları) s.64

²⁸⁴ Ali İmran 3/103.

Gönlündeki din hissini koparıp atmış.’’²⁸⁵

Mısralardan da anlaşılacağı üzere İkbâl’e göre Müslüman toplum işgal ve sömürüler karşısında adeta bir çözülüşün içindeydiler. Müslüman toplum, insani ve ahlaki yükümlülükleri layıkıyla yapamadıkları için, Allah’ı gücendirdikleri ve bundan ötürü başlarına gelen bu olumsuz durumların sebebi kendileri olduğunu İkbâl mısralarda ifade etmektedir:

‘‘Sizdiniz bu dünyada hile bilmeyen
Sizin halk için yoktu endişe-i mesken
Şimşeklerden korkmayan sizin harmanınızdı
Kimdir silen batılı bu dehrin safhasından
Kimdir insanı, acep kölelikten kurtaran
Kimdir acep alınlar süren benim Ka’bem’e
Gizlenmiştir, kimlerin göğsünde acep Kur’an
Evet, bunlar sizdiniz, fakat size ne ola?
El üstünde bekler yarını, vakit dola!’’²⁸⁶

Muhammed İkbâl, Müslüman toplumun Peygamber’e uymayı terk edip zamanın bir takım düşünce cereyanlarına kapılarak Allah ve Kur’an yolundan çıkıp, kalplerinde bir acının ruhlarında ise bir sızının kalmadığını ifade etmektedir. İkbâl Müslüman toplumun maneviyatlarında, şahsiyetlerinde, beraberliklerinde zayıflıklara düştüklerini ifade etmektedir. İkbâl Müslüman toplumlarının manevi değerlerinde meydana gelen bu çözülüşe çok üzülmemektedir:

‘‘Ben ve sen kalp ve dinden umudumuzu kestik
Gül kokusu gibi özümüzden koptuk
Kalbimiz öldü
O ölünce dinimizde öldü bir alışverişte iki ölüm satın aldık’’²⁸⁷

²⁸⁵ **İkbâl, Muhammed** Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark’tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları), s.18.

²⁸⁶ **İkbâl, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları, s.196-203.

Bu mısralardan da anlaşılacağı üzere Müslümanların aslından ve öz değerlerinden koparak hem maddi hem de manevi ölümü ifade etmektedir. Ayrıca bu çözülmenin Müslüman toplumların ibadetlerindeki ruhunu kaybetmelerine de bağlamaktadır. Ancak İkbâl yine de umudunu asla kaybetmemiştir.

“Ey aşk, ey kalbimizin derin anlamı,
Ey ektiğimiz gonca, ey biçtiğimizi ürün,
Gel, tıynetî toprak olan insanlar artık yok oldular,
Bizim çamurumuzdan başka birini vücuda getir.”²⁸⁸

Bu mısralardan hareketle, yaradılışı toprak olan insanların artık yok olduğunu, aynı çamurdan bir başka birini vücuda getirmek gerektiğini ve bunu yapmanın da ancak içimizdeki iman ateşini körüklemekle mümkün olacağını ifade etmektedir.

“Toprağın avucunda benlik doğmamış,
Kalbinde tekbir sesleri yükselmiyor,
O’nun zikir harimi yıkılmış.”²⁸⁹

Muhammed İkbâl, Müslüman toplumların geçici dünyaya aldandıklarını, bu dünyaya köle olduklarını yani dünyevi makam ve mevkilerin peşine düşerek kendi değer ve benliklerini yitirdiklerini ifade etmektedir. Muhammed İkbâl, medreseden üzgün olarak ayrıldığını ifade ederek, aklını, gönlünü ve ruhunu tatmin edecek hayatı, hikmeti gerçek aşkı bulamadığını söylemektedir.

“İslam dünyasında komutan yeteneksiz, orduda sıralar dağılmış.
Amaçsız gençlik ise atılmak üzere olup da amacı olmayan oktur.”²⁹⁰

Muhammed İkbâl, İslam dünyasında yöneticinin yeteneksizliği, orduların düzenliliğinden bahsederken, nihai hedefi belirlenmeden yetiştirilen gençliğin nasıl bir

²⁸⁷ İkbâl, Muhammed, Zarb-ı Kalim & Armağan-i Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.57.

²⁸⁸ İkbâl, Muhammed Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark’tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları), s.40.

²⁸⁹ İkbâl, Muhammed, Zarb-ı Kalim & Armağan-i Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu & Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.31.

²⁹⁰ İkbâl, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cibril Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.59.

durumda olacağını izah etmektedir. İktbal'in genel itibariyle tüm eserlerini incelediğimizde Müslüman toplumun çöküşünü; eskiden hasretle ifade ederken hayat ateşi denen ateşin yok olduğunu, ruhunun kaybolduğunu, günümüz Müslümanlarının zihninde bir davasının kalmadığını, sergüzeştlik içerisinde kendisini olayların akışına bıraktığını ifade etmektedir. İktbal'in şikâyet ettiği bir başka konu da Müslümanların çile yani *zühd* ve *takvanın* hakiki zenginlik olduğunu unutmalarıdır.

“Bir gece Allah'ın huzurunda ağlayıp yakardım;

Allahım neden Müslümanlar sefalet içinde oldular

Cenab-ı Hak'tan şu sesi işittim:

Biliyor musun ki onların kalpleri var ama sevgilileri yok.”²⁹¹

Muhammed İktbal, Müslümanların çaresiz ve sefalet içinde olmasının sebebini kalplerine Allah sevgisi yerine gelip geçici sevgililer koymalarından kaynaklandığını söylemektedir. İktbal'e göre gerçek zenginliğin hiçbir zaman mal ve para biriktirmekle değil, bireylerde ve toplumlarda asıl zenginliğin zühd ve fakr hayatını yaşamakla elde edileceği düşüncesini hemen hemen eserlerinin tamamında görebilmemiz mümkündür.

“Tarih şahitlik eder ki ne zaman biz Müslümanların tözü;

Güç ve kabiliyeti parlamışsa, buna zenginler değil,

Fakr ve dervişane sıfatlar amil olmuştur.”²⁹²

Muhammed İktbal, İslam toplumunun dilden dile aktarılan efsaneler içerisinde can çektiğini, kendi güç ve kabiliyetini idrak etmeyenlerin gözünün daima geçmişe takıldığını, geçmişin bitmiş ışığını kullanarak geleceğe doğru yol gösteren bir ışık olamayacağını ifade etmektedir.

“Geçmiş zamanlara merak başlamış, bitmiş ateşten kalbini yakıyor.”

Kendini benliğinden uzaklaştırmış eski örneklerden bir zindan yapmıştır.”²⁹³

İslam ümmeti öyküler içinde can çekti gitti, gerçek efsaneler içinde yolunu kaybetti.²⁹⁴

²⁹¹ İktbal, Muhammed, Zarb-ı Kalim& Armağan-i Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu& Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.33.

²⁹² İktbal, (2013) s.11.

²⁹³ İktbal, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.266.

Muhammed İkbâl'e göre Müslümanların batıyı taklit etmelerinden dolayı kendi asli değerlerini, İslami değerlerini kaybettiklerini bundan dolayı millet olma niteliğini batının çukuruna gömdüklerini söylemektedir.²⁹⁵

“Gözleri teslimiyet ve özenmesi ile kör olanlar, apaçık gerçekleri bile göremiyorlar
Artık kabrinin yanına yaklaşmış garp medeniyetinin
İslam âleminin diriltmesi mümkün müdür ?”²⁹⁶

Benliğinden ödün vererek batıya yaklaşmanın üzüntüsünü daima içinde hisseden İkbâl bu üzüntüsünü şu dizeleriyle ifade etmektedir:

“Yazık bize, ne hatalar ettik de onun gösterişine kapıldık
Meğer o, tuzak kurup insanın yolunu kaybettiren bir eşkıya imiş.”²⁹⁷

Avrupa’da eğitim alıp batıyı yakından tanıdıktan sonra İslam dünyası ile kıyas yapma imkânı bulan İkbâl, Avrupa’nın sahip olduğu çalışkanlık gibi niteliklerinin Müslüman toplumda yitirildiğini ifade ederek, bütün çalışmalarında Müslümanların elde etmesi gerektiği değerli özelliklere tekrar kavuşmaları için mücadele etmelerini ısrarla istemektedir. İkbâl’in bu bakış açısının Müslüman topluma en önemli etkisinin bu olduğunu söylememiz yerinde olacaktır.

Sonuç olarak Muhammed İkbâl'e göre her Müslüman toplumu kendi devletlerini inşa edip kendi özlerine dönerek, geçici olarak bütün dikkatlerini yalnızca kendi sorunları üzerine odaklamalıdır. Şayet bütün Müslüman devletler kendi içlerinde cumhuriyetler topluluğu inşa edebilecek potansiyele erişsinler. Sonrasında bu cumhuriyetler kendi içlerinde bir cumhuriyet topluluğu kurmalıdır. Bu cumhuriyetler topluluğu aralarında sun’i hudutlar ve ırk ayrımları, bireylerin sosyal faaliyet alanını küçültmek için değil, yalnızca tanışmalarda kolaylık olması içindir.²⁹⁸ İkbâl’in 1912’de ifade ettiği ve şairin rüyası olarak adlandırılan Pakistan devleti sevdası ölümünden birkaç yıl sonra ancak gerçekleşebilmiştir.

²⁹⁴ İkbâl, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebraîl Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.127.

²⁹⁵ İkbâl, Muhammed (2015) s.69.

²⁹⁶ İkbâl, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebraîl Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.29.

²⁹⁷ İkbâl, Muhammed Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark’tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları), s.122.

²⁹⁸ İkbâl, Muhammed (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam, 1.Baskı, Lahore, s.105.

Ancak İkbâl'in Müslüman devletler topluluğu rüyası, bu devletlerarasında ne zaman gerçekleşecekse o zamana kadar İkbâl'in rüyası olarak kalmaya devam edecektir.

Muhammed İkbâl, yaşadığı dönemdeki İslam ülkelerinde incelediği politik, sosyal ve kültürel sorunları bilinçli bir yaklaşımla inceledi ve her biri hakkındaki görüş ve çözüm önerilerini yeri geldiğinde eserlerinde ifade etmeye çalıştı. İkbâl, yaşadığı zor dönemde gelişmeleri değerlendirerek Müslüman uluslara çağın şartlarına uyum sağlayacak, İslam'ın asli değerlerine uygun bir şekilde yeniden inşa edilebilecek azmi ve olumsuz durumlara karşı mücadele gücü vermeye çalıştı.

“Yeni bir heyecan yaydım kalplere ben;

Lahor'dan ta Buhara ve Semerkant ülkelerine kadar! ‘‘²⁹⁹

Muhammed İkbâl'in dizelerde bahsettiği taze heyecan hem Müslüman uluslarda dikkatini çektiği yanlışları tespit ederek çözümler sunmak hem de onlara yeni bakış açıları göstererek yeniden yapılanmalarına katkı sağlamak şeklinde olmuştur. İkbâl'e göre batının izlediği yol benimsenmeyip yani kapitalist ve emperyalist düşünce kirliliğinde arınmış bir topluluk oluşturulabilir ve Müslüman ulusların birliği sağlanabilirse, sadece Doğu değil bütün dünya için önemli bir adım atılabileceğini belirtir:

“Batı emperyalizminin gördüğü rüyanın

Mümkündür ki, tabiri değişir.

Tahran olursa Doğu'nun Cenova'sı

Belki yeryüzünün kaderi değişir’’³⁰⁰

Bu dizelerde Cenova'yı Birleşmiş Milletlere benzetir. İkbâl, İslam ülkelerinden, İslam kültüründen, İslam ahlakından, Müslüman toplumların birlik ve beraberliğinden bahsederken daha çok geçmişten örnek verir. Bugünkü İslam dünyasının geri kalmışlığı, özentiliği, amelsizliği, sömürge altında oluşları gibi olumsuzluklardan üzüntüyle bahsederken kutlu bir gelecek müjdesi vermekten de geri kalmaz. İkbâl, pek çok manzumesinde İslam toplumunun geçmişteki görkem ve kuvvetinden büyük bir gururla bahseder. Elbette o bu tür konuları işlerken vermek istediği şey ahlak ve siyasetin

²⁹⁹ İkbâl, Muhammed (2014) Kulliyat-i İkbâl Urdu, 2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları, s.12.

³⁰⁰ İkbâl, Muhammed, Zarb-ı Kalim& Armağan-i Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu& Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.203.

bütünlüklü zemini olan benlik öğretisinin temel öğretilerini göstermektir. İktbal'e göre yaşamak, bir şahsiyet ve benlik sahibi olmak, insanın özünde bulunan bu sonsuz gücün en mükemmel şekilde geliştirmek demektir. İnsanın değeri sadece bu benlik sistemine bağlıdır. Ölümlü olan insan, Mutlak benliğin huzurunda durabiliyorsa bu geçici dünyada, geçici zamanda değil, ezeli ve ebedi “şimdi” de yaşamaktadır.³⁰¹

Muhammed İktbal'e göre güçlü bir benliğe sahip insan, maddi anlamda Allah huzurunda yokum der, kendini yok sayar. Batıl karşısında ise tüm varlığı ile ortaya çıkar ve taş gibi sert ve sağlam durur. Allah'ın huzurunda kendini yok saymak, aşk ateşi ile tefekkürünü harmanlayarak “niyaz” mertebesinde “naz” mertebesine çıkmakla mümkündür. Allah'tan korkmak imanın özelliği, Hak'tan başkasından korkmak ise saklı şıktır.³⁰²

“Bir davaya sahip olanların kalpleri yaşam bulur,

Allah'tan gayri ne varsa yok olur”³⁰³

“İstek, benliği harekete geçiren güçtür.

O, benlik deryasının bitap bir dalgasıdır,

Kalp arzu yaratmaktan yoksun kalınca, kanadı kırılmış demektir.”³⁰⁴

Muhammed İktbal'e göre akıl ve ilim isteme gayretinden doğmuştur ve insan benliğini geliştiren en önemli unsurlardan biridir. Eğer arzu olursa öğrenme olur. Öğrendikçe gelişirsin, geliştikçe din hamurunda yoğrulup ahlak ve siyaset zeminini güçlü bir şekilde inşa edersin. İktbal'in mücadele verdiği en önemli cephe Müslüman uluslarda yaygın bir şekilde gözlemlediği batıcılık ve Arapçılık tutkunluğudur. O, bu konuda şöyle der; “Garbın taklidi, Şarkı benliğinden tamamen uzaklaştırır. Bu kavimlerin Garbın eleştirisini yapması gerekir.”³⁰⁵

³⁰¹ İktbal, Muhammed, Cavidname (Çeviren: Toker Halil (2004) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.27.

³⁰² İktbal, Muhammed Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1.Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi), s.17.

³⁰³ İktbal, Muhammed Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap), s.31.

³⁰⁴ İktbal (2005) s.32, 50.

³⁰⁵ İktbal (2014) s.313.

Muhammed İkbâl'e göre, Avrupalıların ilim ve fenninin alınması gereklidir, yoksa giyim tarzlarının ve sanat anlayışlarının alınmasıyla medeni bir toplum oluşturulamaz.³⁰⁶ Batı'nın ahlakı her ne kadar İkbâl'i hayal kırıklığına uğratmış olsa da, Avrupalıların dinamik hayat tarzından, bir şeyler üretme potansiyellerinden ve girişimde bulunma güçlerinden etkilenmiştir. Bu nedenle manevi değer boyutunun dâhil olması şartıyla batıda icat edilen en son ilmi bilgilerin İslam'a uyarlanabilmesinin mümkün olabileceğini ifade etmiştir.

Öte yandan Batıcılık eğiliminin Arap dünyasına etki etmesini ve Arap milliyetçiliğinin geldiği noktayı çok tehlikeli bulur. Çünkü İkbâl'e göre Araplardaki ırk ve vatan ayrımcılığı Arap'ı örnek alan İslam ülkeleri için büyük bir tehlikedir. Bu durum benliğe zarar verdiği gibi dolayısıyla ortaya koyulacak ahlak ve siyaset zeminin sarsılmasına yol açar. O bu konu ile ilgili düşüncelerini şu dizelerle ifade etmeye çalışır:

“Muhammedi birlik veya Ebu Lehebi ayrışma;

Bu nokta ilk önce hangi ulusa öğretilmiştir?

Sizin varlığınız coğrafi sınırlarla değil

Arap dünyası, Arap Muhammed sayesinde”³⁰⁷

Muhammed İkbâl'e göre batının benimsediği materyalist tutum İslam dünyasını felakete götüren unsurlardan biridir. Bu yüzden öncelikle Batıyı eleştirir ama mesajını bu eleştiri üzerinden İslam dünyasına vermeye çalışır.

³⁰⁶ İkbâl, Muhammed Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014) Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) s.313.

³⁰⁷ İkbâl, Muhammed, Zarb-ı Kalim& Armağan-i Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu& Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.85.

“Ey Avrupalılar! Allah’ın mülkü dükkân değildir!

Senin bitti sandığın şey, sonunda gönül sikke çıkacak.

Senin uygarlığın kendi kılıcıyla intihar edecek

Zayıf dala yapılan yuva baki olmayacak”³⁰⁸

İslam dünyasında gözlemlediği, batının kültürel değerlerini benimseme mücadelesi, dönemin çağına ayak uydurmak ya da daha doğru bir ifade ile çağın gerisinde kalmamak şeklinde yorumlanmasını ve Avrupa özentiliğini çok sert bir dille eleştirir. Dikkat edilmesi gereken husus İslam’ın özüne uygunluk ve benliğin gelişimine olan katkısıdır. Çünkü İktbal bütün felsefesini benlik üzerine inşa eder. Benlik ne kadar asli değeriine bağılı kalıp dış tehditlere boyun eğmezse İslam dünyası o denli hedeflerinde başarılı olur.

“Müzik, şiir, politika, ilim, din ve sanat hepsi

İçinde değerli inciler saklayan aynı özdendir!

Eğer benliği korurlarsa, hayatın ta kendisi,

Koruyamazlarsa, büyü ve hikâyeden öte değildir

Edebiyat ve din, benlikten habersiz kaldığında

Gök kubbenin altında milletler rezil olmuşlardır”³⁰⁹

Muhammed İktbal’in İslam dünyasında dikkatini çektiği önemli tehlikelerden biri de ayrımcılığa olan rağıbettir. O, bu duruma savaş açar. Arap dünyasının bu eğilimini eleştirir. Kutlu tarihten bahsettikten sonra Batı fitnesinin tehlike çukuruna saplandıklarını ifade eder. İktbal, bunun sonuçlarının sadece Müslüman uluslar için değil bütün dünya ulusları için bir felaket olacağına kanaat getirir. Öğrencilik yıllarında ulusalcılığı benimseyen İktbal, üç yıl geçirdiği İngiltere’den döndükten sonra kesin bir şekilde İslam birliği ülküsüne yönelir ve bunu tüm Müslümanlara anlatmaya çalışır.

Muhammed İktbal, gençlik yıllarında vatan ve coğrafi sınırların içinde görünür ancak Avrupa’daki eğitim hayatı onu bu bağlardan kurtarmıştır. Vahid Ahmed’e yazdığı bir mektubunda şu ifadeleri kullanır: “Bu dönemde İslam’ın ve Müslümanların en büyük düşmanı ayrımcılık ve coğrafi vatancılık düşüncesidir. Bunu fark edişim yaklaşık on beş

³⁰⁸ İktbal, Muhammed Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları,) s.169

³⁰⁹ İktbal (2013) s.139.

yıl önce oldu. O zamanlar ben Avrupa'daydım ve bu fark ediş düşüncelerimde büyük bir inkılap yarattı. Gerçek o ki Avrupa'nın havası beni Müslüman yaptı.”³¹⁰ İkbâl, İslam dünyasında gördüğü tehlikelerden biri de Müslüman toplumların içindeki aksaklıklardır. Öncelikle İslam'ı yanlış yorumlayan ve toplumu yanlış yönlendiren cahil ve hurafeci mollalara karşı mücadele vermiştir. Çünkü din otoritesi sayılan ve tüm İslam ülkelerinde etkin bir kimlik olan İkbâl'in mücadele verdiği molla tipi, İslam'a ve Müslüman'a zarar vermekten parça hiçbir işlevi yoktur. İkbâl bu durumu şöyle dile getirir:

“Ben de huzurdaydım, dilimi tutamadım
Rab'den mollaya cennet hükmü geldiğinde.
Arz ettim; Allah'ım kusurumu bağışla
Onu mutlu etmez huri de mey de cennet bahçesi de
Cennet münakaşa, lafazanlık, kıssacılık yeri değil;
Israr ve tartışma vardır bu kulunun kişiliğinde.
Uluslara ve millete kötülük öğretmektir onun işi
Oysa ne cami, ne kilise, ne put hane vardır cennetinde!”³¹¹

Muhammed İkbâl, İslam dünyasındaki ulusların dinin özünden uzaklaşarak benliklerine zarar verdikleri kanaatindedir. *Kur'an*'ın yanlış yorumlanması ve hilafet kurumunu yöneten kişinin zihniyet ve çıkarlarına ters düşen kararları kendi amaçlarına uygun şekilde yorumlamaları sonucunda oluşan hezeyan yüzünden Müslüman toplumu hurafelerine saptıkları düşüncesindedir. İslam dünyasında İkbâl'i üzen şeylerden biri de onların gelişmişlik düzeylerinin düşüklüğü, geri kalmışlığı, yozlaşmaları ve sömürge altında olmaları değil, bu durumu gayet doğalmış gibi kabul edip, mevcut durumlarına rıza göstermeleri ve bu durumu değiştirmek için hiçbir girişim ve mücadele göstermemeleridir. İkbâl bu çaresizlik durumunu kabul etmeyi Müslümanların *Kur'an*'ı ve kader algısını yanlış anladıklarından kaynaklandığını düşünmektedir. O, kendi ülkesi dahil olmak üzere emperyalist güçlerin Afrika ve Güney Asya uluslarının vahşice sömürdükleri ve köleleştirdikleri dönemde halkların gördüğü kabulleniş ve kendi benliklerini yok sayıp asli

³¹⁰ Dar, Beshir Ahmed (1969) Anvar-e İkbâl, 1.Baskı, Karaçi, İkbâl Akademi Yayınları, s.176.

³¹¹ İkbâl, Muhammed Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebail Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) s.135.

değerlerini boşlayarak ‘efendi’ güçleri taklitten her zaman rahatsızlık duymuştur. Bundan dolayı o, mücadelesinin başından beri değişim istediğini dile getirmiştir.

Özetle Muhammed İkbal, Müslüman ulusların merkezi İslam dini olan bir yapı sınırlarında teorik ve pratik olarak toparlanmaya, onların bu gaye için mücadele göstermeye ve fedakârlık yapmaya davet eder. O bunu sadece Pakistan-Hindistan Müslümanları için değil aynı zamanda bütün dünya Müslümanları için söylemektedir. İkbal, İslam tarihinden verdiği örneklerle Müslümanlara içinde bulundukları sıkıntıları hatırlatarak bu durumu nasıl aşılacağı konusunda çözüm önerileri sunar. Ancak İkbal, geçmişten bahsederken oraya takılıp kalmaz. Geçmiş ve geleceğin değerlendirmesini yaparak geleceğe ışık tutmaya çalışır. Ancak gelenin keyfi için de geçmişe sırt dönmez. İkbal, ahlak, siyaset ve bunlarla bağlantılı olarak birey, toplum, kader, kültür ve diğer pek çok konuyu müstakil olarak ele alırken onların benlik felsefesi ile ilişkileri ve sonuçları hakkında çıkarımlarda bulunur ve ortaya koyduğu fikirler ile de İslam dünyasına ışık tutmaya çalışır.

5. SONUÇ

Muhammed İkbâl İslâm ve kültür medeniyetinin insanlığa kazandırdığı büyük düşünce adamıdır O, bir düşünce adamı olarak sadece doğup büyüdüğü bölgenin politik ve kültürel geleceğini sağlam temellere oturtmakla kalmadı aynı zamanda yapıcı ve çözüm odaklı fikirler üreterek tüm dünya Müslümanlarını uyanma, kendini tanıma, asli değerlerle öze dönüş mücadelesi vermeye çalıştı. Hayatının her alanıyla ilgili, İkbâl'in ürettiği düşünceler, benzer tarihi yaşamakta olan diğer İslâm ülkelerinin de geleneksel yapılarına uyduğu için evrensel bir boyut kazandı. Onun sunduğu felsefe, her alanda batılılaşma, yozlaşma ve yabancılaşma yaşayan İslâm dünyası için öze dönüş felsefesi niteliğindedir

Muhammed İkbâl hem doğu hem batı eğitimi alan nadir filozoflardan biridir. Doğup büyüdüğü topraklarda İslami değerler ışığında eğitim almıştır. Onun bu sınırlar üzerinde yetişmesi hem Doğu toplumunu tanımaya hem de İslâm değerlerini bilmesine yardımcı olmuştur. Pek çok kez Batı'ya gitmiş ve orada üniversite eğitimi almıştır. Doğu kültüründe doğup büyüyen ve orada belli başlı eğitim aldıktan Batı'ya gidip orada da eğitimine devam eden İkbâl, iki medeniyetin karşılaştırmasını yaparak düşünce sistemi ortaya koymaya çalışmıştır. İkbâl, hem önemli şair hem büyük bir filozof hem de geleceğe ilişkin tutarlı öngörülerini olan ve bunların dayanağını tasarlayıp planlayan hayata geçirilmesi için yetkileri uyaran zengin görüşlü bir reformcudur. Ayrıca Batı kültür ve medeniyetinin tehlikeli gördüğü yanlarını eleştiren ve buna karşılık İslâm kültür ve medeniyetini, onun asli değerlerini öne çıkararak savunan büyük bir düşünce adamıdır.

İkbâl'in yaşadığı dönemde en büyük sorun Hindistan tarihinin en kaosu zamanını geçirmesiydi. Müslümanlar, Fransız ve İngilizler tarafından sömürge altındaydı. Ancak onu üzen nokta Müslümanların bu himaye altına girme durumunu kabullenip, bunu Allah'ın bir kaderi olarak değerlendirip kendileri için mücadele etmemesiydi. Bir anlamda kölelik zihniyetini kabul etmiş durumdaydılar. Müslümanlar gün geçtikçe bu duruma alışmaya başladılar ve kendi benliklerini, asli değerlerini kaybetmeye başlamışlardır Bu durum İkbâl için çok önemli bir sorun teşkil etmişti ve kendini millete karşı onları uyarmak açısından sorumlu hissetmişti. Bu yüzden bir yeniden uyanış düşüncesi ortaya koyma çalıştı. Onun bu düşüncesinin temel dayanağı Kur'an-ı Kerim'dir. Onun çizdiği, gösterdiği, aydınlattığı hayat yoludur. Zaten her eserinde batıyı taklit etmek yerine yeniden dine dönüş, İslâm'ın ilkelerine dönülmesi gerekliliğini ifade etmiştir. Ancak bunu

yaparken pozitif bilimden yararlanılmasını, bilimi yalnızca bu esasların hizmetinde kullanılmasının gereğini ifade eder. İktbal için kişiliği geliştirici, şahsiyetini tamamlayıcı öge dindir. Ancak bunu ortaya bir benlik felsefesi koyarak gerçekleştirmeye çalışır. İktbal'in benlik görüşü psikolojik değil metafizik ve ahlak düşüncesinin bir ürünüdür. İktbal'in metafiziğinde atomdan insana kadar bütün varlık mertebelerinde 'ben' vardır. Tanrı ise Mutlak Ben'dir. Ona göre ben; insanın kendini bilmesi, varlığını bilmesi, kendisine saygı duyması, kendi imkânını ortaya koymasıdır.

Muhammed İktbal, peygamber efendimizin ilk olarak bireyin inşasından başladığını fark etmiş ve o da bundan hareketle benliğin inşası ile başlamıştır. İktbal ahlak anlayışında Tanrı'nın bilgisi konusuna çok geniş perspektiflerden bakar. Ona göre Tanrı âleme sadece dışarıdan bakarak bilgi sahibi olmaz. Var olanlar hakkında bilgi sahibi olmamız için özünce bilmemiz gerekir. Yani bir içe dönüş felsefesi ortaya koymamız gerekir. İktbal'in kötülük meselesine bakışını geliştiren bir dünya anlayışını kabul eden ve insanın sonuç olarak kötüyü yenebileceği umudunu barındıran bir iyileştiricilik köprüsü olarak nitelendirebiliriz. Muhammed İktbal dua ve ibadet sayesinde nihai hakikatin gözlemlenebileceğini ve mutlak hakikate yaklaşabileceğini ifade eder. İktbal'in ibadet anlayışı tam mana da hakiki bir imanla başlar, sonra ibadet sayesinde ferdi ego ile nihai ego arasındaki ilişki kurulur. Ve benlik felsefesi de tam anlamıyla buradan hareketle ortaya çıkar.

Muhammed İktbal'in ortaya koyduğu hayat felsefesinin kaynağı, dönemden döneme değişik şekiller alan hareket kavramıdır. Çünkü o, yaşamın var olabilmek amacıyla sürekli, durmadan ileriye doğru bir mücadele olduğunu ifade eder. Ona göre Allah bireyleri yaratırken onlara kâinatta Allah'ın egemenliğini kılmak için bazı sorumluluklar yüklemiştir. Örneğin, Allah'ın insanı yeryüzünün halifesi olarak nitelendirmesi, ona kutsal kitabımızı emanet bırakması, iyi ve kötü, güzel ve çirkin seçebilme irade ve en önemlisi akli bahşetmesi onu kâinatta Allah'ın dinini yayacak ve hâkim kılacak sorumluluk vermesi bize açık bir şekilde gösterir ki insan için bir takım güç ve kabiliyetleri taşıyan bir varlıktır. İnsanın bu önemli sorumluluğu üstlenmesi içinde olan bu gücü dışarıya çıkarması anlamına gelir. Burada sormamız gereken soru, insan içindeki bu gücü nasıl ortaya çıkarabilir? İktbal'e göre bu güç, kişinin benliğini ortaya çıkarması ile mümkün olabilecek bir durumdur. Benlik, sahip olduğu bu gücün farkına vararak, gerçek anlamda insan olmanın vermiş olduğu kutsallık ile kâinatta tecelli etme fırsatı yakalayacaktır. Varoluşunu

kanıtlamış bir Müslüman, mutluluk ve huzur içinde yaşayacak modern insanın yaşadığı bunalım gibi gereksiz karamsarlığa girmeyecektir. Bundan ötürü bireyin benliğini keşfetmesi, onu ortaya koyması ideal bir toplum oluşabilmesi için çok önemli bir unsurdur. Şayet İkbâl hem ahlak hem de siyaset felsefesini benlik anlayışı üzerine inşa etmiştir.

Birey benliğini keşfettikten sonra üzerine düşünülmesi gereken soru bireyin yaratacağı ideal toplum devlet nasıl olmalı? Bunun yönetim şekli ne olmalı? Birey olarak üzerine düşen sorumluluklar nelerdir? diye düşünmüş ahlak anlayışından da güç alarak bir siyaset felsefesi ortaya koymuştur. Onun siyaset anlayışı tıpkı ahlak anlayışında da olduğu gibi tevhit prensibi temelinde iyi niyet ve şahsiyet sahibi, azimli ve kendi kendini yönetme potansiyeline sahip ideal bireylerden oluşan batı medeniyetini taklit etmeden evrensel bir birlik oluşturma ilkesi üzerine inşa edilmiştir. O daima bireyin özgürlük, eşitlik ve adalet zemininde güçlü, birlik ve beraberlik içerisinde, dini değerlere sahip, her açıdan kendini yetiştirmiş ve dinamik bireylerden oluşan bir toplum oluşturmak istemiştir. Fakat İkbâl'in bu düşüncesi ideal bir rüyadan ibarettir. Çünkü böyle bir toplum hiçbir tarihin döneminde gerçekleşmemiştir. İkbâl'de bunun bilincinde olarak böyle bir toplumun sadece Peygamber zamanında gerçekleştiğini ve tarihin tekerrür edebileceği konusuna vurgu yapmıştır.

Muhammed İkbâl ortaya koyduğu bu siyaset anlayışında, yöntem olarak demokrasiyi kullanmıştır. Ancak o Batı demokrasiyi eleştirir. Ona göre bu demokrasi insanı ve insanın gelişmesini engelleyerek gerçek demokrasinin gerçekleşmesine mani olmaktadır. Bu tür demokrasi de insanın sayıldığı ancak niteliklerine göre değerlendirilmediği bir sistemdir. İkbâl, bu sistemde yöneticilerin erdem sahibi kişilerden seçilmediğinden feryat eder. Böylece o Batı'da uygulanan demokrasiye karşı çıkıp kendine has İslam demokrasisi anlayışı getirmiştir.

Muhammed İkbâl, ideal bir bireyin ideal bir toplum ideal bir toplumunda ideal bir devlet oluşturduğunu ifade eder. Bu devlet ve toplum yapısının devamını sağlayacak siyaset felsefesine dair düşüncelerini bu şekilde topluma sunmayı hedeflemiştir. Oluşturulan bu çerçeve üzerinden İkbâl, benliğini keşfetmiş ideal insandan yola çıkarak ideal devlet tasavvurunu ortaya koymaktadır.

O, benliğini keşfetmiş bir bireyin, ideal toplumu oluşturacağı inancına sahiptir. O toplum ile bireyi asla soyutlamaz. İkisinin birbirine muhtaç olarak birbirlerinin

tamamlayıcısı olarak düşünmektedir. Birey, toplumda kendini gerçekleştirir, toplumda bireyin yetkinliği ölçüsünde ideale kavuşur.

Sonuç olarak İkbâl eskiye olduğu kadar modern felsefeye de hâkim olması ve dönemin gereksinimlerine uygun olarak eski ile yeninin iyi bir analizini yapıp, dünyanın önemli bütün fikir adamlarının, görüş ve felsefelerini detaylıca inceleyip ve ona mukabil kendi görüşlerini ortaya koyup bir siyaset felsefesi geliştirmeye çalışmıştır. O dünya Müslümanlarının kendi değerlerine dönerek bilinçlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Kısacası İkbâl yalnızca doğup büyüdüğü şehir olan Pakistan’da değil ülkemizde de araştırılması, üzerinde düşünülmesi ve fikirlerinden istifade edilmesi gereken değerli bir filozoftur.

6. KAYNAKÇA

- Ahmady, Enemullah** (2018) ‘Muhammed İkbāl’ın Siyaset Felsefesi’ (Doktora), Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.53.
- Akyıldız, Gülfem** ‘Ahlak ve Siyasetin Bütünlüklü Zemini Olarak Benlik: Muhammed İkbāl’ın Benlik Felsefesi’: Bulut Mehmet, Kudat Aydın (Editör), II. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Gelenek ve Bilgi Bütünlüğü Sempozyumu, 11-12 Temmuz, Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul, s.129-138.
- Albayrak, Ahmet** (2005) İkbāl Şiir Derlemesi Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul, Lamure Yayınları.
- Albayrak, Ahmet** (2006) İkbāl’ın Düşünce Dünyası, 1.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Albayrak, Mevlüt** (2001) ‘İkbāl’de Tanrı’nın Kudreti ve Kötülük Problemi,’ Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, C:3, S: 7, s.185-193.
- Aydın, Mehmet** (1987) ‘İkbāl’ın Felsefesinde İnsan’, A.Ü.İ.F Dergisi, C:29, S:1,s. 83-92.
- Aydın, S. Mehmet** (2000) ‘Muhammed İkbāl’ Diyanet İslam Ansiklopedisi, C:22, s.17-23.
- Aydın, S. Mehmet** (2000) İslam Felsefesi Yazıları, 1.Baskı, İstanbul, Ufuk Kitapları Yayınları.
- Bilgrami, H.H** (1966) Glimpses of Iqbal’s Mind and Thought, 1.Baskı, Lahore .
- Cevizci, Ahmet** (1999) Paradigma Felsefe Sözlüğü, 3.Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları .
- Cevizci, Ahmet** (2011) Felsefe Sözlüğü, 1.Baskı, İstanbul: Say Yayınları.
- Çelik, İsa** (2004) Muhammed İkbāl’ın Tasavvufî Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları .
- Dar, B.A** (1981) Letters and Writings of Iqbal, 1.Baskı, Lahore.
- Dar, Bashir Ahmad** (1997) Articles on Iqbal, 1.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan.
- Dar, Beshir Ahmed** (1969) Anvar-e İkbāl, 1.Baskı, Karaçi, İkbāl Akademi Yayınları, Pakistan.
- Dar, M.A** (1973) Introduction To The Thought Iqbal, “‘Iqbal and Western Thought’”, Lahore, 1.Baskı, Pakistan.
- El-Behiy, Muhammed** (1997) İslami Direniş ve Islahat, 1.Baskı, İstanbul, Ekin Yayınları.
- Erkilet, Alev** (2013) ‘ Muhammed İkbāl’de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdiyetçilik, İcma ve Benlik Temelli İslami Diriliş Programı ‘ , Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbāl, Hece Aylık Edebiyat Dergisi, C:1, Sayı:93, Ankara, Hece Yayınları, s.71-84.

- Han, Zülfikar Ali** (1981) Doğudan Bir Ses, 1.Baskı, İstanbul, Binbirdirek Yayınları .
- Harman, Gilbert** (1977) The Nature of Morality, 1.Baskı, New York, Oxford Press.
- Heywood, Andrew** (2017) Political Theory an Introduction, 4.Baskı, London, Macmillan Education.
- Hökelekli, Hayati** (1995) ‘Enaniyet’ TDV İslam Ansiklopedisi, C:11, S:1, s.170-173.
- Hunter T. Shireen** (2015) Reformist Voices of Islam, 1.Baskı, New York .
- İkbal, Javid** (2012) Studies In Iqbal’s Thought and Philosophy, 1.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan,
- İkbal, Muhammed** (2013) Armağan-ı Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal) Ankara: Hece Yayınları.
- İkbal, Muhammed** (2017) Makalat-i İkbal(Çeviren: Soydan, Celal) Ankara: Hece Yayınları.
- İkbal, Muhammed** (1977) The Reconstruction of Religious Thought in İslam,1.Baskı Lahore.
- İkbal, Muhammed** (2011) İslam Toplumunun Yapısı, 1.Baskı, İstanbul, Beka Yayınları.
- İkbal, Muhammed** (2014) Kuliyat-i İkbal Urdu,2.Baskı, Pakistan, İlmoir İrfan Yayınları.
- İkbal, Muhammed** Asrar-i Hudi (Çeviren: Yılmazoğlu, Beste (2014) Benliğin Sırları, 1.Baskı, İstanbul, Mutena Yayınları).
- İkbal, Muhammed** Bal-i Cibril (Çeviren: Soydan, Celal, (2015) Cebrail Kanadı, 2.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) .
- İkbal, Muhammed** Bang-i Dera (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Hareket Zili, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları) .
- İkbal, Muhammed** Cavidname (Çeviren: Schimmel Annemarie (1999) Cavidname, 1.Baskı, İstanbul, Kırkambar Yayınları) .
- İkbal, Muhammed** Cavidname (Çeviren: Toker, Halil (2014), Cavidname, 3.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları) .
- İkbal, Muhammed** Darb-ı Kelim (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1968) Musa Vuruşu, 1.Baskı, İstanbul, Kültür Enstitüsü Neşriyat).
- İkbal, Muhammed** Esrar ve Rumuz (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2005) Benlik Kazanmak ve Kazanılmış Benlikten Vazgeçmek, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap).
- İkbal, Muhammed** Kulluk (Çeviri: Tarlan, Ali Nihat (2006) Kulluk Kitabı, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları).
- İkbal, Muhammed** Maktubat-i İkbal (Çeviren: Toker, Halil (2002) Mektuplar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları).

- İkbal, Muhammed** Muhabbet or Cazb-e (Çeviren: Soydan, Celal (2000) Aşk ve Tutku, 1.Baskı, Ankara, Akçağ Yayınları.
- İkbal, Muhammed** Musafir, Pas Çeh Bayad Kerd Ey Akvam-i Şark, Ğulam (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1976) Yolcu, Ey Şark Kavimleri, Kölelik, 1.Baskı, İstanbul, Eser Neşriyat).
- İkbal, Muhammed** Nevadir-i İkbal (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1971) İkbal'den Şiirler (İkbal'in Nadirleri) 1.Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları.
- İkbal, Muhammed** Peyam-ı Maşrik (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (2006) Şark'tan Haber, 1.Baskı, İstanbul, Sufi Kitap Yayınları.
- İkbal, Muhammed** Rumuz-u Bihodi (Çeviren: Tarlan, Ali Nihat (1958) Benlikten Geçmenin Remizleri, 1Baskı, İstanbul, Yenilik Basımevi.
- İkbal, Muhammed** Surud-i Rafta (Çeviren: Toker, Halil (2001) Yansımalar, 1.Baskı, İstanbul, Kaknüs Yayınları).
- İkbal, Muhammed** Şu Masmavi Gökyüzünü Kendi Yurdum Sanmışım Ben (Seçme Şiirler) (Çeviren: Toker, Halil (1999), 1.Baskı, İstanbul, Şule Yayınları).
- İkbal, Muhammed** The Inner Face Of The Islamic Self (Çeviren: Yüksel, Ali (2007) İslami Benliğin İç Yüzü, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları).
- İkbal, Muhammed** The Reconstruction of Religious Thought In Islam (Çeviren: Soydan, Celal (2018), İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Yapılandırılması, 3.Baskı, Ankara, Hece Yayınları).
- İkbal, Muhammed** Thought In Islam (Çeviren: Kaplan, Yusuf (2009) İslam Düşüncesi, 1.Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları).
- İkbal, Muhammed** Zarb-i Kalim, Armağan-ı Hicaz (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu ve Hicaz Armağanı, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları).
- İkbal, Muhammed**, Kulliyat-ı İkbal (Çeviren: Şahin, Ahmet Metin (2018) İkbal Külliyyatı, 1.Baskı, İstanbul, Karbon Yayınevi).
- İkbal, Muhammed**, Spirit of İslam (Çeviren; Doğan, E.A (1963) İslam'ın Ruhu, 1.Baskı, İstanbul, Güneş Yayınevi.
- İkbal, Muhammed**, Zarb-ı Kalim (Çeviren: Soydan, Celal (2013) Musa Vuruşu, 1.Baskı, Ankara, Hece Yayınları).
- James, William** (1985) The Varities of Religious Experience, 1.Baskı, New York, Penguin Press.
- Kala, Muhammed Enes** (2018) İnsandan Değere Değerden İnsana, 1.Baskı, Ankara, Eski Yeni Yayınları.
- Kamran, Shadid Iqbal** (2015) Iqbal Dosti, 1.Baskı, Islamabad, Pooarab Acedemy.

- Kaplan, İbrahim** (2007) ‘Muhammed İkbāl’ın Tevhid Yorumu: Tevhid İnancının Dinamik Yapısı’, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C:12, S:1, s.88-95.
- Karahan, Abdülkadir** (1974) , Dr. Muhammed İkbāl ve Eserlerinden Seçmeler, 1.Baskı, Gençlik Basımevi.
- Karahan, Abdülkadir** (2001), Doğudan Gelen Ses: İkbāl 1.Baskı, İstanbul, Ufuk Yayınları.
- Khotoon, Jamila** (1973) The Place Of God, Man, Universe İn Iqbal’s Philosophy,1. Lahore.
- Kılıç, Cevdet** (1994) Büyük Mütefekkir Dr. Muhammed İkbāl, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri, 1.Baskı, Ankara: Muradiye Yayınları.
- Kılıç, Cevdet** (1999) ‘Muhammed İkbāl’ın Düşüncesinde Benlik Felsefesi’, İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, C:1, S:2, s.49-70.
- Kişmir, Aykut** (2018) Bir Türk Gencinin Bakış Açısıyla Muhammed İkbāl, Urdu Scholars Ki Duniya, 1-4.
- Mir, Mustansir** (2008) Iqbal, 2.Baskı, Lahore, Iqbal Academy Pakistan Press.
- Münevver Muhammed** (1995) İkbāl ve Kur’ani Hikmet, 1.Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.
- Özcan, Azmi** (1992) Pan-İslamizm Osmanlı Devlet, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914) 1.Baskı,İstanbul: İsam Yayınları.
- Raschid, M.S** (1986) Iqbal’s Concept of God, 2.Baskı, London, KPI press.
- Sadi, Kul** (1985) Doğu’nun Uyanışı: İkbāl, 1.Baskı, İstanbul, Vahdet Yayınları.
- Saiyidair, K.G,** İkbāl’s Educational Philosophy (Çeviren: Tozlu, Necmettin (2003) İkbāl’ın Eğitim Felsefesi, 1.Baskı, Ankara, Ankara Okulu Yayınları).
- Schimmel, Annemarie** Muhammed İkbāl (Çeviren: Özkan, Senail (2002) Muhammed İkbāl, 1.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları).
- Schimmel, Annemarie** (2012) Peygamberane Bir Şair ve Filozof Muhammed İkbāl, 2.Baskı, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- Sinanoğlu, Abdulhamit** (2008) ‘ İslam Düşüncesinde İnsan-ı Kamil Anlayışı ve Allah ile İlişkilendirilmesinin Teolojik Değeri’, Kelam Araştırmaları Dergisi, C: ? , S: ? s.93-114.
- Soydan, Celal** (2016) İkbāl’e Dair, 1.Baskı,Ankara,Hece Yayınları.
- Şahin, Ahmet Metin** (2013) ‘İkbāl Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbāl’ , Hece Aylık Edebiyat Dergisi, C:1, Özel Sayı:25, s.417-425.
- Şeriatî, Ali** (2007) Biz ve İkbāl, 1.Baskı, Ankara: Fecr Yayınevi.

Titus H. Harold (1967) *Living Issues in Philosophy*, 1.Baskı, London.

Topçu, Nurettin (2013) *İslam ve İnsan-Mevlana ve Tasavvuf*, 7.Baskı, İstanbul, Dergâh Yayınları.

Türer, Celal (2005) *William James'in Ahlak Anlayışı*, 1.Baskı, Ankara, Elis Yayınları.

Türer, Celal , (1999) 'William James'ten İkbâl'e', *Felsefe Dünyası Dergisi*, C:1, S:29, s.47-66.

Urhan, Veli (1999) 'M. İkbâl'in Benlik Felsefesi'nde Tanrı-Evren İlişkisi', *İslamiyat Dergisi*, C:2, S:3, s.141-152.

Yakıt, İsmail (2010) 'Aşk Felsefesi Açısından Mevlana'nın Muhammed İkbâl'e Etkisi' *Dünyada Mevlana İzleri*, C:2, S:5, s.247-268.

